

# Brandl Alexander

## Életrajz

*Brandl Alexander Dunaszerdahelyen él egy panelházban, kétszoba-konyhás lakásban. Korát meghazudtolva, frissen, ízesen, a helyi tájszóláshoz hűen mesélt a szélesebb és a szűkebb családjáról, az elődökről. A felesége halálát követően a fiával együtt Izraelbe költözött. Hat évig próbálkoztak, hogy beilleszkedjenek az új társadalmi közegbe, de eredménytelenül. Így visszahurcolkodtak Szlovákiába. Izraelből hozta magával jelenlegi hűséges társát, egy kistermetű ebet. Az egykor szépen berendezett lakásban, melynek bútorai egy letűnt korszak néma tanúi, egyedül él. Gyermekai életét tiszteletben tartja, a rájuk vonatkozó kérdésekre kitérően válaszolt.*

Az apai nagyapám, Brandl Heinrich osztrák származású volt, és valahogy elkerült Alistálra [Alistál – Pozsony vm.-ben lévő kisközség volt (szlovákul Dolný Štál), amely a trianoni döntést követően került Csehszlovákiához. „... joggal feltételezhető, hogy a zsidók már régóta éltek itt, habár a levéltári forrásokban csak a 19. századból származó feljegyzés maradt fenn róluk. A hitközségben Juda Szeniczai rabbi tevékenykedett. ... 1858-ban 156-an, 1919-ben pedig 69-en voltak. Létezett itt iskola, sőt, jesiva is, melynek élén Goldmann Salamon állt. A községben zsinagóga is működött” (Weinbergerová Mária: Zsidó települések Szlovákia területén, Fórum Kisebbségkutató Intézet, [www.foruminst.sk](http://www.foruminst.sk)). – A szerk.]. Ott megnősült, és ott is maradt. A családja eredetileg olyan területen élt, ahol beszéltek magyarul, ezért ő ismerte a nyelvet. Az apám apja, mivel az osztrák olyan sajtország, még ott mint gyerek megtanulta a sajtkészítést, de ugyanakkor cipésznek is kitanult. A nagyapám így télen cipőket javított, nyáron pedig sajtot készített. Akkoriban nem úgy volt, mint ma, hogy eldobom, és veszek új cipőt. A lyukas cipőt – úgy mondták – a suszterhoz vitték. Foltot tetettek a bőrre is meg a talpra is, meg is varratták, ha kellett. A kisember csak úgy tudott cipőben járni. Nyáron viszont a nagyapa mindig elment valamelyik gazdához, amelyik előbb hívta, sajtot készíteni. Karábpusztán, Peténpusztán, Béllén több gazdálkodó élt. Akkoriban még sok volt a legelő, akkor ez volt a divat, juhokat és kecskéket tartottak. Az öreganyám [Brandl Heinrichné, szül. ?Júlia] is elkísérte. A nagyapa pontosan betartotta a zsidó előírásokat, és azok szerint gyártotta a sajtot. Ahogy hordták be a tejet, azt úgy dolgozta fel. A gazdák, akik zsidók vagy nem zsidók voltak, ragaszkodtak hozzá, mert jobb áron tudták eladni a kóser sajtot, mint ami nem volt kóser. Így aztán nagyapáék nyaranta kóser sajtot készítettek, amit aztán Isten tudja, hány országba hordtak. A sajtgyártást persze ellenőrizték, mindig jött egy másgiáh. Ez egy bigott, vallásos ember volt, aki felügyelte, hogy a nagyapa rendesen betartja-e az előírásokat, és a sajt mint kóser menjen ki. Az ellenőr, miután elkészítették, hogy ennyiből ennyit és ezt meg azt, akkor rátette a sajtokra a pecsétet, hogy az kóser. Úgy ment ki a sajt. A nagypapa nem járt ellenőrizni, ő csak gyártott. Én nem szoktam neki segíteni. Mi sokan voltunk testvérek, ezért mindig valamelyikünk gyalog elment hozzájuk, mert akkor nem volt autó, és fölcsomagolt a család részére a sajtból, amit éppen gyártott.

A nagypapa tartotta a vallást, de nem volt bigottan vallásos. A bigott vallásos addig nem evett, amíg nem imádkozott. Az volt a bigott vallásos, aki minden nap eljárt a templomba, reggel és este, utána megmosakodott, kezet mosott, és azt, amit megevett, arra mindig imát mondott [lásd: étkezéshez kapcsolódó áldások]. Az, aki nem volt bigott vallásos, az naponta tisztálkodott, minden

pénteken este és szombaton elment a templomba. Hétköznap imádkozott, de nem ment el a templomba. Ez volt a nagyapám. A nagyapa nem viselt szakállt, csak kalapot hordott. Hétköznap is, hiszen másképp a kóser sajtot nem is csinálhatta volna, ha nem hordta volna a kalapot vagy a sapkát. Józan gondolkodású, túl szorgalmas, szerény embernek ismertem. Az öregapám cipész is volt. Nem ronggyal törölte a kezét és a ragasztót, hanem bele a ruhába, csak úgy csillogott tőle a nadrágja. A nagyszüleim legtöbbször hétköznapi ruhát viseltek, nem dobták el a ruhákat. Amikor kilyukadt, akkor foltot tettek rá. Politikai nézetei nem voltak, csak a munka érdekelt, meg a család.

Brandl Heinrich 1928-ban halt meg otthon, Alistálon, nem vitték kórházba. Ott is van eltemetve. Arra is emlékszem, hogy a családnak nem volt pénze arra, hogy betonból csináltassák a sírkövet, így akácfából lett az kifaragva, és abba lett belevésve a neve. Emlékszem a temetésére. Akkor még Alistálon ott volt a rabbi és két sakter. Azok a sakterok, akik vágták baromfit, azok egyben kántorok is voltak. A rabbi kezdte el a temetést, és a kántorok folytatták. Külön álltak a férfiak és a nők a temetésen. A férfiak kikísérték a halottat a temetőbe, a nők is mehettek, de csak utánuk, nem együtt a férfiakkal. A zsidók törzsre vannak osztva, vannak a kohénok és a léviek [lásd: leviták]. A kohénok csak a temetőkapuig mehettek be, de azokból igen kevés volt, esetleg száz családból ha kettő akadt. Évfordulók alkalmából, ha valaki meghal, akkor minden évben mondanak kadist, olyankor a kohénok kimennek a templomból.

A nagymamám sem volt bigott vallásos. Akkor még parókát hordtak az asszonyok, ő sem volt kivétel. A haját levágták az esküvőn. A parókát le kellett kötni kendővel, még akkor is, ha nem csinálta a sajtot, mert ez volt az előírás, ezért mindig le volt kötve a feje és a paróka. Tartotta a vallást, de nem vitte túlzásba. A nagymama blúza nem volt nyakig gombolva, mint ahogy a zsidó vallás előírja. Szoknyát hordott, de nem volt bugyija, hanem olyan hosszú alsónadrág, azt viselték főleg falun az asszonyok.

A nagymama kóser háztartást vezetett. A sakternál vágatta a baromfit. A kóser azt jelenti, hogy a húst – baromfit vagy marhahúst – rátették egy deszkára, amely magosítva volt, ott besózták. Két óra hosszig kellett sóban állnia a húsnak, amíg feltehetnék főzni. Ezeket mind pontosan betartotta. Pedáns, nagyon pedáns asszony volt [A kóserolás menete: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.].

A nagymamát aztán a Brandl nagyapa halála után, mivel idős volt, és nem tudott dolgozni, a gazdagabb zsidók támogatták, nem a családukat. Főleg élelmiszert kapott. A templomban ünnepnapokon felhívták a férfiakat a Tórához, ott felajánlásokat tettek – arra azt mondták, hogy c' dokó, vagyis alamizsna, jótékonyság, adomány –, erre, mondjuk, fölajánlott a szegények javára öt, húsz, ötven koronát, ki hogyan, de ezt nemcsak azok az emberek ajánlották, akik jómódúak voltak, hanem a kis embereket is felhívták a Tórához, és mindenki a lehetősége szerint, amennyit mondott, azt be kellett fizetnie [lásd: jótékonyság kötelezettsége]. Így jöttek össze, és ilyenből is voltak támogatva. A nagymama a háború alatt halt meg, nem tudom pontosan, mikor, mert jött a láger.

Az apai nagyszülők nagyon szolid körülmények között éltek. A falusi cipész és sajtos nem tudott összeszedni mit tudom én, mit. Egy nádas kis házikóban éltek ottan. Kétszoba-konyhás házban laktak. A berendezése egyszerű, vitrinjeik nem, csak ilyen közönséges szekrényeik voltak. Apám testvére, amíg nem volt nő, addig szintén ott lakott, a lánytestvére is. A ház közös udvarban állt, ahol hat vagy hét család élt egymás mellett, nagyon jó viszonyban, ők voltak az egyedüli zsidó család ott. Az udvarban állt egy közös kút, oda jártak vízért, és egy közös kemence, ahol a nagymama a bárheszt sütötte. Beosztották a sorrendet, mondjuk, pénteken megsütötte a kenyeret meg a barcheszt. Olyankor a többiek nem sütöttek, ők hétköznap sütöttek. Megértés uralkodott a szomszédok között.

A Brandl nagyszülőknek nem volt semmijük, arra nagyon emlékszem mint gyerek, hogy akkor mindenki ragaszkodott még a baromfihoz is. Isten ments, hozzányúlni! Az öregapám egyszer kedvet kapott a tyúklevesre. Mondja nekem: „Úgy ennék egy kis jó tyúkhúslevest, de az öreganyád nem engedi!” Valahová elment az öreganyám, megfogtuk a tyúkot, becsukta. Megjött az öreganyám: „Te, Heinrich, nézd meg, mi történt, kint volt a tyúk, most meg egyszerűen behúzódt! Biztosan megbabonázták, azonnal el kell vinni a sakterhoz leváogatni.” Az öregapám mondja: „Na, bejött a húzásom, most eszünk egy jó kis tyúkhúslevest!” Még én is ettem belőle! Ahol tyúkot tartottak, nagyon ragaszkodtak hozzá a falusi asszonyok. Gyakran eljártunk a nagyszülőkhöz. Az öreganyám és az öregapám jiddisül is beszélt.

Az anyai nagyszüleim Lengyelországban éltek, Kolomeában [Kolomea – az ugyanilyen nevű galíciai kerületi kapitányság székhelye volt, 1890-ben 30 200, 1910-ben 42 700, 1920-ban 41 100 lakossal (agyagipar, fa- és dohánykereskedelem). Ma Ukrajnához tartozik: Kolomija. – A szerk.]. Az anyai nagyapámat már nem tudom pontosan, hogy hívták, Mundszer [Mundser?] volt a vezetéknév. Egy üzemben dolgozott mint rézesztergályos. Nem is emlékezhetek rá, olyan két-három éves lehettem, mikor utoljára láttam. Az anyai nagyanyám meghalt, így a nagyapa újra megnősült. A nagymama nevét nem tudom. Nem tudom, mikor halt meg a nagyapa, még a háború előtt. Anyának [Mundszer Sarolta] nem volt több testvére, csak egy féltestvére [Kuhn Vilmosné], a második házasságból. A nagyapa gyertyatartókat hozott ajándékba az anyukámnak meg a Malcsinak is. Nem tudom, akadt-e még valahol olyan gyönyörű, mint amilyeneket ő csinált, persze kézi munkával, nem géppel. Tizenkettőt hozott, hatot nekünk és hatot a Malcsinak. Élt itt egy Erdős nevezetű vendéglős, nagy háza, udvara, mindene volt. Az egyik gyertyatartóért odakínálta a házat, a vendéglőt és mindent, olyan gyönyörűek voltak. Nem maradt egy se. A gyertyatartók eltűntek, Németország elvitte őket.

Az anyukám Lengyelországban járt elemi iskolába, nyolc osztályt végzett [Az 1899-ben született Mundszer (?) Sarolta valószínűleg elemi iskolát végzett, ami Galíciában is hat osztályos volt. – A szerk.], nagyon szépen tudott írni. Más szakmát nem tanult ki. Anyám egy szót sem tudott magyarul, amikor Lengyelországból eljött, de három év múltán senki meg nem mondta, hogy nem magyar, úgy megtanulta a nyelvet. Az anyuka nem is járt már többször Lengyelországban, mert amikor jöttek a gyerekek, nem is tudott átmenni, talán csak kétszer ha voltunk. Inkább ők jöttek ide, addig, amíg nem laktunk [Duna]Szerdahelyen. Anyu csak így ünnepekre küldött egymásnak üdvözlő kártyát. Csak ennyi.

Anya féltestvérét Kuhn Malcsinak hívták. Magyarosan írta a nevét, pedig lengyel volt [azaz: galíciai]. Amikor még olyan volt a társadalmi rendszer, hogy aki kicsikét is módosabb volt, akkor meg tudta magának engedni, hogy cselédet fogadjon. Malcsi is eljött Lengyelből

[Duna]Szerdahelyre cselédlánynak. Az apámnak az egyik ismerőse szerezte neki a helyet. Ez azt jelentette, hogy ott tanult főzni, mosni, takarítani. Akkor még nem volt padló, hanem a szoba földjét fölmeszelték [Nyilván arrafelé sem mésszel kenték be az agyagpadozatot, hanem vízzel összekevert agyaggal. – A szerk.] meg ilyesmi, és ezt kellett ott csinálni. A zsidó családnál, Kuhnénál szolgált. Kuhnénak volt egy fiuk, Vilmos. A Malcsi szép lány volt, így a fiú elvette feleségül. Minden héten eljöttek hozzánk, Alistálba, mert ott van vasútállomás. Volt, amikor vonattal jöttek, akkor legyalogoltak két, két és fél kilométert az állomástól be a faluba. Egyszer vonattal, másszor lovas kocsival érkeztek.

Malcsinak sokáig nem voltak gyerekei, végül nagy sokára lett egy lány meg egy fiú. Ádám és ha jól tudom, akkor az Olga. Vörös hajúak voltak az apjuk után, ő volt vörös hajú. Olyan tíz-tizenkét évesek lehettek, amikor elvitték őket. Mit tudták a szülők, hogy hová mennek? Akinél gyerek volt, és ragaszkodott a gyerekekhez, azt a Mengele egy helyre küldte.

Brandl Ferenc, az apukám Alistálon született. Ott is járt iskolába. Külön zsidó iskola nem volt ott, csak rabbi és a két sakter, azok tanították imádkozni és a héber nyelvre. Dunaszerdahelyre pedig a tanonciskolába járt [lásd: ipariskolák], egy Donáth nevezetű fűszerkereskedőnél tanulta ki a kereskedőszakmát.

Az apám Lengyelországban [Galíciában] volt katona, és ott ismerkedtek meg anyával. Nem tudom, melyik évben ismerkedtek meg a szüleim. Talán tizennyolcban jöttek ide. Az esküvőt Alistálon tartották, a zsidó templomban [lásd: házasság, esküvői szertartás].

A szüleim úgy öltözködtek, amilyen ruhájuk volt, az olyan volt. Ing és olyan sötét ruha. Mivel az öregapám cipész volt, cipőt nem kellett venni, mert azt az öregapám megcsinálta nekik. Anyu nagyon vallásos volt, parókában járt, mert akkor olyan kilencven-kilencvenöt százalékban, ha a zsidó lányok férjhez mentek, akkor megnyírták őket. Az öltözéke blúz, szvetter, harisnyát is hordott, de akkor még a harisnyát saját maguk horgolták ilyen szegényebb családban. Nem vették, mert így csak a pamutért kellett adni a pénzt, másért nem.

Az apukám Alistálon mindennel foglalkozott, még gazdálkodott is. Voltak tehének, legelők, minden. Vannak emberek, akik ha hozzányúlnak a piszokhoz, az arannyá változik, és vannak olyanok, akik ha hozzányúlnak az aranyhoz, az piszokká változik. Hát ő is ezek közé tartozott, ha hozzányúlt az aranyhoz, akkor az piszokká változott. Semmi nem akart ott sikerülni. Mondták, hogy nyisson fűszerüzletet. Hát abból... Ott akadt már több fűszerüzlet, de abból megélni és fönntartani a családot lehetetlenség volt, mert olyan tudott csak akkor létezni, megélni, akinek volt pénze, és ha valaki bement: „Kérek egy fél kiló cukrot, egy kiló sót, ecetet, írja föl. Ha majd kapok pénzt, ha eladom a tojást akkor...” Aki ezt meg tudta engedni, az tudott valahogyan létezni. Aki ezt nem tudta megengedni, az nem tudott létezni. Hát akkor olyan világ volt, ő ezt nem tudta biztosítani. A főutcánál, ahogy megyünk a vasútállomás felé, ott volt egy jéggyár. Nyáron ott kapott munkát, gyártotta a jeget. Megjött az ősz, akkor pedig felvásárolták a szőlőt, kipréselte, és megtanulta a bort kezelni, csak úgy tudtunk valahogy boldogulni. A család helyzete siralmas volt.

Alistálban volt egy tó. A tóparton annak, aki építeni akart, adtak ingyen telket, fillérekért. Akkor még volt lehetőség rá, egy deszkaformába betették a port, és összekeverték az úgynevezett polyvával – akkor nem volt kombájn, se cséplőgép –, és amikor megszáradt, összerakták, és abból lett felépítve a ház [Nyilvánvalóan vályogház volt, vagyis agyagot és vizet keverték össze a

pelyvával. – A szerk.]. A tető nádból készült, a szerkezet fából volt. Az ácsok tudták csinálni nádból a tetőt, ők javították, ha kipottyant, megrongálódott. Szoba-konyhás lakás volt. A gyerekek a szülőkkel aludtak. A berendezése is nagyon egyszerű volt, amit már más elhasznált, vagy odaadták, vagy fillérekért meg tudták venni, részletfizetésen. Csak az volt.

Nem sok szomszédunk volt, mert nem sokan építettek oda. Csak azok építettek oda, akik nagyon rá voltak szorulva, hogy ne a szülőkkel, hanem külön lakhasson a család. Ott, ahol lakott az öregapám és öreganyám, ott kellett volna lakni, csak nem volt hely. Akkor még nem volt szokás az, hogy lakbért fizetni. Ilyen falukon az volt a szokás, hogy aki tudott, az az ilyen viskót fölhúzta vagy maga, vagy megcsinálta a szomszédokkal. Beton alapokat nem csináltak. Ki volt ásva, és úgy rakták fel a falakat. Amikor lepotyogott, akkor úgy mondták, hogy tapasztják. Úgy javították, mint a fecskék.

Kertünk is volt Alistálon, kicsi, de amilyen zöltség kellett, azt meg tudtuk termelni. Állataink is voltak mindig. Tyúk, liba, kecske, és már később volt mindig egy tehenünk. Már Alistálon is tartottunk tehenet. Kecskénk volt mindig, főleg a tej végett. Az apukám is tudott sajtot készíteni, de elavult az érdeklődés a kóser sajt iránt. Csinálta volna szívesen, megtanulta, csak már nem volt érdeklődés. El is ment ezekbe a tanyákba, hogy csinálná, de honnan vegyünk birkákat?! Nincsen vevő a sajtra.

Apámnak két testvére volt. A nővére, Brandl Janka leányfejjel szült Stadler Jánostól egy kislányt, akit aztán a szülők segítségével nevelt. Stadler egy nagygazda fia volt, ő pedig egy szegény lány. Akkortájt még belebeszéltek jobban a szülők, hogy kit vegyen el és kit nem, ezért nem engedték, hogy elvegye Jankát. Janka nem is ment férjhez soha. A nagyszülők igen szerették azt a lánykát, Ibolyt. Janka és a kislánya, Iboly külön laktak az udvarban, egy külön kis szobában, földes padlóval.

Janka és a kislánya nehezen éltek. Janka főleg nyáron dolgozott, szezonmunkában. Alistálban akkor körülbelül száz zsidó család élt. Akadtak jómódúak is, akik elhívták őt segítkezni. Háztartási munkát végzett főleg, mosott, vasalt, takarított, mindig máshol. Iboly apukája, a Stadler csak annyiban törődött a lányával, amennyire az ő szülei megengedték. A kislány a Brandl nevet kapta, nem az apjátét.

Ibolya egy évvel volt fiatalabb, mint én. Szlovák iskolába járt, mert Alistálban volt szlovák iskola is, ezért perfekt beszélt a szlovákot. Csak szlovák iskolába járt. A háború alatt elment egy keresztény családhoz Pöstyénbe szolgálni. Cselédlánynak vették fel, de nem tudták azok, hogy zsidó, viszont Iboly sem mondta meg. Nagyon szép lány volt, így férjhez ment a család fiához. Nem tudom már, hogy hívták őket. Később, már a háború alatt, ahogy a fiú megtudta, hogy zsidó, elvált tőle. Nem jelentette fel. Állítólag nem értették meg egymást, ezért elváltak. Iboly aztán Pöstyénből Kassára ment. Ott nemsokára megismerkedett egy másik szlovák férfival, aki fantasztikus bigott vallásos volt, az egész szoba és a konyha, minden tele volt rakva szentképekkel. Ez a férfi, nem emlékszem már, hogy hívták, már tudta, hogy Iboly zsidó, úgy vette el a háború után, de Iboly végül áttért a keresztény vallásra. Többször is jártam náluk. Iboly a hatvanas években halhatott meg.

Az apuka öccsét Brandl Jóskának hívták. Akkoriban az volt még a szokás, hogy aki nem volt bigott vallásos, az csak pénteken este és szombaton ment templomba. Kilencvenkilenc százalékban mindenki megjelent a templomban. Úgyhogy minden pénteken este az apám is ment templomba, és ott együtt ültek a padban és beszélgettek. Jóska [Duna]Szerdahelyre nősült. Egy szegény lányt

vett el, azt hiszem, hogy Rozáliának hívták. Három gyermekük, három fiú született. Jóval fiatalabbak voltak, mint én, talán tizenöt évvel is. A nevüket nem tudom megmondani. Nagyon szerette a családját, szépen éltek. Olyan szokás volt akkor, hogy a keresetét odaadta az asszonynak, hogy az gazdálkodjon. Elvitték őket Németországba, a gyerekek még egész kicsik voltak. Csak a Jóska jött vissza a lágerből, nem bírta ezt elviselni. [Duna]Szerdahelyen volt egy cipésműhelye. Szépen keresett, de elkezdett inni. Ivott, minden nap részeg volt. Hát van annál csúnyább, mint ha egy ember berúg, és aztán otthon disznólkodik?! Nem kiabált, hanem hányt... Egy részeg ember el tudja azt takarítani? Nem. Ebből jöttek össze a nézeteltérések. A Jóska bácsi mindig mondta: „Mit érdekel az titeket, hogy iszom, az enyimet iszom”, habár ott evett nálunk, amiért nem kértünk tőle egy fillért se. „Igyál, de így nem lehet mindennap hazajönni, hát ki fog utánad takarítani?” „Nekem ez így tetszik! Bánatomban iszok, nem az örömben!” „Akkor már a családod meg a feleséged visszajön Auschwitzból, ha mindennap ezt fogod csinálni?”

Jóska aztán elment Pöstyénbe, az Ibolyához. Nem sokáig lakott nála, mert ugyanazt csinálta ott, mint itt. Pöstyénben Jóska megismerkedett egy asszonnyal, és ő azt a feltételt szabta, hogy csak akkor fog együtt élni vele, ha abbahagyja az ivást. Az asszony hatása alatt megállta, hogy többé nem ivott. Utána többször is volt itt [Duna]Szerdahelyen nálunk, én is jártam náluk Pöstyénben, amikor már nem ivott. Kérdeztem is tőle, hogy el kellett neki mennie innen azért, hogy az ember tudjon magán uralkodni? Körülbelül hatvankettő, hatvannégyben halt meg a Jóska, nem tudom pontosan, nem értesítettek minket. Azt viszont tudom, hogy nem zsidó temetőbe temették.

Alistálon nagy hitközség volt, a környéken a legnagyobb. Bögellőn, Albáron is nagy hitközségek voltak. Alistálnak lehetett háromezer-nyolcszáz lakosa, mert Alistál és Tölnye egyben volt. Az egyik felét Alistálnak, a másik felét Tölnyének hívták. Körülbelül olyan nyolcszáz-kilencszáz zsidó élt itt. Akadt közöttük elég sok iparos, kereskedő és gazdálkodó is. Zsidó templom is van ott, de hogy milyen állapotban, azt nem tudom, mert nem is emlékszem, mikor voltam ott. Alistálon élt a rabbi meg a sakterek. A két sakter nemcsak sakter volt, hanem egyben kántor is. Úgyhogy ezek a kántorok szoktak előimádkozni. Hol az egyik, hol a másik. A rabbinak és a sakteroknak a nevére sajnos már nem emlékszem, csak azt tudom, hogy hol laktak. A zsidók és a nem zsidók közötti viszony nem jó, hanem nagyon jó volt, olyasmi nem létezett, hogy te zsidó vagy, vagy nem vagy zsidó.

Alistálon földesek voltak az utak. Amikor jött a tavaszi időszak, mindenhol sár volt. Nagyon kevés autó járt a faluban, illetve csak egy. A Stadlerék jártak csak autóval. Alistáltól olyan két, két és fél kilométerre van egy tanya, a Karábpusztá. Az Rosenberg Jakabé volt, arra a névre emlékszem, nem tudott jól magyarul, csak konyhanyelven, inkább németül beszélt. Elég vallásos volt. Az ünnepeken gyalog jött be a templomba, és gyalog ment haza az egész családjával [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Már abban az időben is előfordult az állatoknál a száj- és körömfájás. Ha ez előfordult, akkor ki kellett írni, hogy száj- és körömfájás van ezen és ezen a területen. A Rosenberg tanyáján is kitört a járvány. Rosenbergot a faluban mindenki csúfolta, mert ekkor kiírta, hogy: „Pusztá Karáb, Rosenberg Jakab marhának szájában fáj a lába.” Magyarul akarta kiírni, de nem tudott jól írni. Ahogy ment a sétakocsival, akkor a gyerekek kiabálták utána ezeket a szavakat.

Alistálon abszolút nem létezett semmiféle kulturális tevékenység, színház. Minden a ház körül forgott meg a kenyér körül, hogy ki hogyan tudja nehezen azt a kis kenyeret megteremteni. Igaz, akarat sem volt rá, de lehetőség se.

1928-ban vagy 1929-ben a szüleim eljöttek Alistálból Dunaszerdahelyre lakni. Dunaszerdahelyen jobb megélhetőségi lehetőség volt, de főleg mi végettünk jöttek el, azért, hogy itt járassunk iskolába, zsidó iskolába. Apámnak itt jobban volt munkája, és nekem is már tizenkét éves koromban be kellett segítenem a család eltartásában.

Nagyon szerény körülmények között éltünk, és sok volt ilyen. A legnagyobb baj az, hogy azok, akik ilyen szerény körülmények között nevelkedtek, erre mondják azt, hogy az ökör megfélekedett arról, amikor borjú is volt, vagyis hogy elfelejtkeznek arról, hogy honnan származnak, hogy miken kellett keresztülmenni, hogy tudjanak felnevelkedni és családot alapítani. Ma jól megy nekik, ha úgy jött ki a háború után. Megfélekedett arról, hogy milyen körülmények között kellett neki nevelkedni, hogy este evett volna még egy szelet puszta kenyeret, de az anyjának fájó szívvel azt kellett mondania, hogy nem, a kenyér már alszik. Nem azt, hogy nincs, hanem már alszik. Az anyukám is azt mondta, igen, már alszik a kenyér. Több ilyen szegényebb család élt Dunaszerdahelyen. A jómódúak ünnepekkor, húsvétkor [Pészah], Jom Kipurkor meg Purimkor szoktak bennünket kisegíteni élelmiszersomagokkal.

Betegség esetén a hitközség nem szokott segíteni, mert akkor nem voltak ehhez hozzászoktatva az emberek. Csak az volt a [Duna]Szerdahelynek a szerencséje, hogy itt élt doktor Hertzkovics. Ha egy szegény család hívta, senkitől soha egy fillért el nem fogadott, sőt, amikor voltak ilyen megfázások, akkor vitt olyan gyógyszert, amelytől ha bevette, a láz elmúlt. „Szedje be!” És elmúlt. Hozta magával. Zsidó volt ez a doktor, volt még egy. Ez nem volt zsidó, doktor Berczi. Az is megcsinálta, de nem csak a zsidókkal, hanem mással is, hogy nem vett el tőlük pénzt, de ez a Hertzkovics még gyógyszert is vitt. Eljött, kivizsgálta, kiírta a gyógyszert. Mit fizetek? A családjával törődjön, ne velem, én megkeresem, ami nekem kell még magán kívül is.

Nagyon nagy volt a szegénység Dunaszerdahelyen. Ahol ma a polgármesteri hivatal található, ott szokott állni olyan ötven-hatvan ember, kezükben fűrész, fejsze, ásó, csákány, lapát, és várták, hogy ki hívja el őket valamilyen házhoz dolgozni.

Össze se lehet hasonlítani a mostani helyzettel, az nem létezik. Szegény apám. Megírta a köztársasági elnöknek, Masaryknak, hogy milyen szegénységben élünk. Küldött pénzt is, nem tudom már, mennyit, és nincs értelme olyat mondani, amit nem tudok. Azt tudom, hogy a szegény apám... anyám mondta, hogy érdemes volt írni, mert a Masaryk küldött pénzt. A szüleim szerették Masarykot. Apámnak jött ez az ötlete. Tél volt, nem volt munka, a problémák... Az apámnak szép írása volt, hát megpróbálom, írok egy levelet. Nem tudom, mennyibe került egy bélyeg, pár fillér volt, azt hiszem, tíz fillér, még annál kevesebb. Szépen megfogalmazta, és elküldte. Erre rá olyan három hétre, nem tudom, mennyi pénzt küldött, Masaryk G. Tamás volt aláírva.

Dunaszerdahelyen macskakövekkel voltak kirakva az utak meg a járdák. Ahol mi laktunk, ott nem, csak a központ volt ilyen. Dunaszerdahelyen voltak neológok és ortodoxok. Két templom is volt, a neológ és az ortodox. Aki vallásos volt, az ment az ortodox templomba, de az sokkal kisebb volt, az negyed része se volt a neológ templomnak. Gyönyörű szép templom volt [Duna]Szerdahelyen, de le lett bombázva.

Minden héten kedden vásárokat tartottak, lovat, borjút, kecskét, tehenet árultak itt, voltak itt, úgy mondták, hogy mindenárusok. A nyakukban ilyen szíjféle lógott, ez ki volt rakva mindennel, így kínálták az árut. A gyümölcs- és a zöldségpiacot mindennap tartották, szombaton és vasárnapon

kívül. Volt külön halpiac is. A halpiac Dunaszerdahelyen a víztoronytól nem messze volt. A zöldségpiac máshol állt, ott árultak a Rosnerék, ők nem termeltek, hanem amit felvásároltak, azt ott árulták a piacon. A tyúkpiac nem messze volt a halpiactól. Aki elment a halpiacra, akkor megállt a baromfipiacon, ahol élő baromfit árultak. Vágott baromfit nem is árultak, csak élő baromfit. Jó pár család abból élt, hogy jártak így falukra felvásárolni a tyúkot, tojást. Ezeket tyúkászoknak hívták.

Nem a tyúkászok árultak a piacon, hanem a Sárga kastélytól [A 18. században emelt barokk kastély (Kondé Miklós nagyváradi püspök építtette a családjának). – A szerk.] nem messze élt egy Krausz nevezetű ember, ő vette át tőlük az élő baromfit és a tojást. Egy sakter is ott volt állandóan, aki egyben kántor is volt. A sakter vágta le a baromfikat, és nem tudom, hogy Izraelből vagy honnan, de volt itt a másgiáh, aki azt ellenőrizte, hogy ami külföldre ment, ezek a kóser baromfik, hogy megfelelnek-e a zsidó előírásoknak. Ez a másgiáh ellenőrizte azt, az egy bigott vallásos ember volt, precíz, ebben az volt a jó, hogy aki nem szerette a fegyelmet és a tisztaságot, az nem csinálhatta. Dunaszerdahelyen a Bósi úton, a Karcsai úton és Kistejedben cigányok éltek. Ezek a cigányok bejártak a városba is, és a Krauszekhez is pucolni a baromfiakat. Nagyon kellett azonban vigyázni, mert ha kövérebb volt a baromfi, akkor kiszakadt a bőre, és az már nem mehetett külföldre. Az ilyent eladták olcsóbban az ittenieknek, mert az kóser volt különben, de hibája volt [Az ilyen hús nem minősült kósernek, tréflinek számított volt. Az étkezési törvényeket betartó zsidók nem fogyaszthatták. – A szerk.]. Olcsóbban hozzájöttek a szegények. Oda is jártak vásárolni, de nemcsak oda, mert mindig volt nekünk baromfi.

Az apám is szokta a falukban felvásárolni a baromfit, és hordta a Krauszhoz. Evvel is keresett egy kis pénzt. Akkoriban minden faluban voltak baromfiak. Gútán, a tanyákon az országtól rizst kaptak, és azzal etették a baromfit, ezzel a tört rizzsel, hogy szép sárga legyen a bőre. Oda szoktunk elmenni lovas kocsival fölvásárolni a baromfit. Az apám mindent csinált, amin lehetett keresni egy kis pénzt.

Dunaszerdahelyen volt futballpálya is. Gyakran kijártam oda a pályára nézni. Gyermekkoromban nem sportoltam, nem volt mikor, és nem akadt rá pénz se. Esetleg moziba igen, arra egypár fillért kaptunk, mert nem volt drága a mozi. Itt volt, ebben az utcában a mozi. Szerettem a cseh filmeket meg a magyar filmeket. A mozijegy tíz fillérbe, húsz fillérbe került, attól függ, hogy ki hol ült. Aki egészen elől ült, az olcsóbb volt, mert megvoltak a helyek, hogy hol mibe kerül.

Dunaszerdahelyen először Csigériben laktunk, ez egy negyed volt. Az egész család egy szobában lakott. Később kaptunk lakást Kistejedben, ez már kétszobás nádas házikó volt. Nem volt ott se villany, se folyó víz. Csak petróleummal világítottunk, de avval is spórolni kellett. Kistejedoról is elmentünk, úgy mondták, hogy kertek alatt. Ezek a Dunaszerdahely negyedei, [Duna]Szerdahelyhez tartozott mindig, csak volt a Kistejed, Kisebb Tejed és Szamártelep, mert ott már egész végén laktak azok, akik szárárral fuvaroztak, és azért nevezték el Szamártelepnek.

Anyám baromfit nevelt, főleg a tojás végett. Olyan tizenöt, húsz tyúkunk lehetett, akkor még az volt a jó, hogy nem lopták el. Apám nádból csinált egy bódét, és oda mentek be estére. Még télen is azért egy, két, három tojás szokott lenni. Tehenünk is volt, meg kecskék. Mi, gyerekek szoktunk járni kalászt szedni. Kaszával arattak, és ami elmaradt, azt szedtük össze, és vittük haza a baromfiaknak. Avval etettük, de amikor már annyi idős voltam, akkor el szoktam menni a cséplőgépek mellé polyvát igazítani. Nem pénzt kértem, hanem gabonát, úgyhogy a baromfiaknak legyen mit enni. Az ocsú, amit kaptam, az a gabonának az alja, olyan eltört gabonák, abból duplát

adtak, mint a rendesből. Én inkább azt kértem, hogy több legyen, mert a tyúk nem tudja, hogy mit eszik. És a nővérem is eljárt, és ő is ezt kérte, hogy legyen mit adni a baromfiaknak.

Az apám nagyon sokat dolgozott. Akkor még úgy volt, hogy a marhának a hátulját nem ették [lásd: négy lábúak kóser részei], és – nyugodjon – apámat megtanították, úgy mondták, hogy ránegulni [Azaz rájnígolni, vagyis eltávolítani a húsból az inakat. – A szerk.]. Itt járt [Duna] Szerdahelyen az iskolába, ahol ezt tanulta. Ezt külön tanították, nem tudom, honnan, külföldről jöttek bigott vallásos emberek, akik ezt tanították. Apámat hivatalosan kinevezték, hogy elvégezhesse ezt a ránegulást [rájnígolást]. Akadtak más mészárosok itt, például a Grün Béla meg még kettő, három, ezért az apám odament este, és éjjelenként elvégezte a ránegulást a henteseknek. Ez abból állt, hogy az ereket, amiknek nem szabad a marha első részében benne lenni, azokat szedte ki, neki kellett tudni, hogy hol vannak azok. A hátsóból egyáltalán nem távolította el az ereket, azt ő eladta másoknak, mert ő árulta ezt is. Nem is volt [Duna] Szerdahelyen más, aki ezt a ránegulást tudta csinálni, mint az apám. Ezt is csinálta éjjelenként. Hányszor besegítettem én is, ha kellett fuvarozni! Például itt volt a Tauber nevezetű ecetes, hányszor kivett az iskolából, és felültem a lovas kocsira, és vittem az ecetet Gelébe, Somorjába. Így fuvarosként, mert ezért jobban jött egy-két korona a házhoz.

Az apukám sokat dolgozott, nem jutott ideje semmi másra. Hat családtól nem lehetett vendéglőbe menni, kártyázni, vagy egy kis sört inni. Akkor nem voltak családi pótlékok, nem volt semmi ilyen szociális segély, amiből tudta volna magának megengedni mit tudom én, akár egy évben egyszer.

Az anyám vallásos családból származott, ezért szigorúan betartotta a háztartásban a vallási előírásokat. Mosdás nélkül nem volt szabad enni, először kezet kellett mosni, aztán jött csak a reggeli, akkor elmondani az imát [A reggeli ébredés után a „Mode ani” kezdetű imát követi a rituális kézmosás (háromszor egymás után le kell önteni a kezet), amely megtisztítja az embert az alvás tisztátalanságától, és ami után már elmondhatók az Örökkévaló nevét és az általános áldásformulát tartalmazó áldások (a „Mode ani” ugyanis nem tartalmazza az Örökkévaló nevét, és áldásformulát sem tartalmaz). Egyébként pedig a hagyománytisztelő zsidó mielőtt kenyeret fogyasztana, vagy miután szükségét végezte, ugyancsak leönti kezét, aminek nemcsak higiéniai jelentősége van, hanem rituális jellege is. – A szerk.]. Reggelire megfekték a kecskét, cigóri [cikória] kávéfőztek. Ez a gabonakávé, árpa meg mit tudom én, mi volt benne. Összekeverték a tejjel, beleaprították a kenyeret, kész. Mindig volt otthon két-három kecske.

A duna szerdahelyi hitközség a háború előtt, amikor ideköltöztünk, nagyon összetartó volt. A főutcán állt a neológ templom, és a Kukučín utcában, ahol a blokkok vannak, ott volt az ortodox templom. Azok sokkal kevesebben voltak.

Mi a neológ hitközséghez [lásd: neológ hitközségek] tartoztunk, annak dacára, hogy betartottunk mindent, mivel az anyám bigott vallásos volt, de már az apám nem volt az. Két rabbi is volt, az egyiket Weinbergernek hívták, a másikra nem emlékszek. Ott állt egy épület, ahol a református paplak van, ott laktak a zsidó rabbik meg a sakterok. Rabbiképző nem volt ott. Az a Bacsák utcában volt, ahol van a posta. Oda jártak a bóherok. Ott is kétféle tanító, ortodox és neológ tanított. Az ortodoxra nem emlékszem, a neológot Federweisznak hívták. Mindig nádpálcát tartott a kezében, aztán csak odaütött vele.

Jesivába nem jártam én, csak imádkozni és a pontozatlan betűket [lásd: pontozott szöveg] tanultam olvasni, ezt úgy mondták, hogy g'more [Gemóre vagy Gemára a Talmud arámi neve. – A szerk.]. Az az, aki a Tórából is tud imádkozni. Azt is tanultam, mert az ortodoxoktól is átjöttek azok, akik ezt is meg akarták tanulni. A jó barátok rászedtek, hogy járjak oda is. Meg is tanultam, de már azt nem tudom, ugyanis az akkori rendszer nem tette lehetővé, hogy gyakorolhassam. Ha engedte volna, hogy gyakoroljam, akkor tudtam volna ma is. Amikor bejöttek a magyarok, akkor létezett ilyesmi? Minden megszűnt. Már nemcsak a háború alatt, hanem előtte is, amikor már jött az a szellő Németország felől, már akkor nem lehetett. Még nem a szél, hanem a szellő.

Akkor még az emberek összetartóak voltak, akárkinek volt ez a bar micve [bár micvó], nyolcvan-nyolcvanöt százaléban az idősebbek és a fiatalabbak is jelen voltak, mert akkor lett az ember felnőtté nyilvánítva. Akkor adtak rá először kalapot, addig sapkát hordott. Kinek milyen volt. Akkor, amikor odament a Tórához, ott elmondták az imát, úgy mondták, hogy bróhe [lásd: áldások]. Aki tudta, maga mondta el, aki nem, annak föl lett olvasva, és utánamondta, mert akadt, aki nem tudta. Akit nem érdekelt, hogy... meg aztán a szülőkön is múlt, hogyan követelték meg a gyerektől, hogy megtanulja, amire szüksége lesz. Az én anyám megkövetelte, mindig kikérdezett. Minden nap. Ő nagyon tudott, az apám a felét se nem tudta. A vallást igen kikérdezte. Mit tanultál máma, gyerünk, mondd el! Amikor nem tudtam valamit, nem haragudott, szépen megmagyarázta: „Kisfiam, nem neked tanulsz, magadnak. Miért nem tanulsz, miért nem fogadsz szót nekem?! Nem, most nem mész sehova játszani, először megtanulod, majd kikérdezlek, utána mehetsz játszani, addig nincs játék!” Így volt nálunk. Amikor a fiúknak bár micvójuk volt, itt, Dunaszerdahelyen táncoltak, énekeltek, főleg ilyen héber énekeket, akkor még megtanították, mindenki ismerte ezeket. Olyan nem volt, aki nem tudta volna.

A lánytestvéreimnek nem volt bát micvájuk, az Izraelban van. Itt nincs, nem volt. Lányoknak nem volt, de imádkozni azt kötelezően tanultak. Az iskolában külön volt ilyen hittantanító, aki csak evvel foglalkozott. Nem volt más beosztása, hogy azt tanította. Aztán a húgaim, Etelke tudott, a Kati vagy Eszti tudott, már a harmadik, a Cecília már nem tudott úgy, mert már akkor jött ez a zavargós helyzet, és már nem tudott, abszolút nem. Az Irma és a Jolán se, abszolút nem, hát az Irma már tizenöt éves korában elment Pestre.

A mikve Dunaszerdahelyen a főutcán állt, a neológ zsidó templom mögött volt. Ott lakott a neológ rabbi, és abban az udvarban volt a mikve. Az apukám nem gyakran járt oda, mert ott fizetni kellett, de az anyám az minden hónapban elment. A lányok is vele mentek. A fiúkat nem, de volt teknő, és a mosdás kötelező volt. Anya mindennap megmelegítette a vizet, és mosakodtunk.

Ha ünnepnapot tartottunk, például a sábeszt, akkor azokban a gyönyörű gyertyatartókban pénteken este meggyújtottuk a gyertyákat [lásd: péntek esti gyertyagyújtás]. Mindenki a családból jelen volt, és mindenkinek – ha tetszett, ha nem tetszett –, akkor mindenkinek imádkoznia kellett. Senki nem kérdezte, hogy tetszik-e vagy nem. Az apuka ült az asztalfőn, és én voltam az egyedüli fiú, és öt lány volt. Minden pénteken az anyám bedagasztotta a bárheszt a nagy fateknőben. Az udvarban, ahol laktunk, ott volt egy kemence, és ott sütötte minden pénteken a bárheszt. Az apám ült az asztalfőn, és ő imádkozott elő, mindenkinek utána kellett mondania. Fölvágta a bárheszt, mindenki kapott belőle, és el kellett mondani a bróhét. Legtöbbször pénteken este halat ettünk. [Duna]Szerdahelyen létezett egy halpiac, ahol kis halakat, nagy halakat árultak. A szegényebbje a kis halat vette, levágták a fejét, a halat ledarálták. Abból gombócot és diós halat csinált a szegény

ember [lásd: halételek]. Az, akinek jobban ment, az egy nagyobb halat vett, és abból csinálta. A fő eledel pénteken este a diós hal. Minden szombaton reggel az apámmal el kellett menni a templomba, az apám nem is engedte volna, hogy ne menjünk. Imádkozni még ma is tudok, azt nem felejtettem el.

Sábeszkor, amikor le kellett valamit rakni az asztalról, akkor azt az anyám csinálta. Más nem volt, aki megcsinálta volna, nem tudott cselédlányt fogadni. Nem hívták el a szomszédokat se [Vagyis nem volt sábesz gój. – A szerk.]. A gyertya az mindig pénteken este el volt készítve, és szombaton este is. Bejött az ünnep, a gyertyatartók több mint gyönyörűek voltak. Az anyám megpucolta őket, szépen ragyogtak a gyertyák, meggyújtották őket. Ha akartuk, ha nem, mentünk a templomba péntek este és szombaton is. A fonott gyertya fölött azt mondták, hogy havdóle [hávdálá], akkor azt meggyújtották [lásd: gyertyagyújtás], végül egy kis borral leöntötték, és úgy lett eloltva.

Szombaton délben kilencvenöt százalékban sólet szokott lenni. Valamelyik lány szokta elvinni a sóletot a kemencébe egy nagy fazékkal. Volt benne marhahús meg lisztből készült gombócok [kugli], azok jobbak voltak, mint a hús. Hol baromfihús, hol marhahús. Anyám jól főzött. Mindenki kapott gombócot, bárheszt és sóletot ebédre. Húsleves is főzött. A sóletot egy időben a kemencében sütötte anyám, amikor mindenki az udvarban megsütött, akkor betette a kemencébe, és reggelig ott hagyta. Aztán már nem, onnan el kellett mennünk lakni, mert azt a házat eladták.

Amikor Tejedre [Dunaszerdahely] jöttünk lakni, ott már nem volt kemence. A polgármesteri hivattal szemben volt egy Schwedl nevű pék. Pénteken estefelé mindig oda elvittük a sóletot, egy gyermekkocsiban eltoltuk, és szombaton reggel érte mentünk. A fazékra cetlit tettünk, rá volt írva a név: Brandl. Megtörtént ugyan, hogy megégett a cetli, de megismertük a fazékról, hogy melyik kié. A pék is ismerte. Olyan ötven-hatvan család hordta oda a sóletot. Hatalmas nagy kemence volt.

Pészahkor jött a nagytakarítás. Az összes edényt, amit egész évben használtunk, összeszedtük, beleraktuk egy deszkaládába, és föl vele a padlásra. A padláson meg volt a pészahi edény, azt lehoztuk, csak abban főztünk. Alistálban, [Duna]Szerdahelyen, Megyeren meg Somorjában is maceszt sütöttek. Akinél ilyen nagy család volt, mint nálunk, olyankor ingyen adták a maceszt. A gazdagabb emberek ezt megfizették, és elküldték a házhoz. Ennyien vannak, ennyi maceszra lesz szükség. Minden pénteken este persze maceszgombócos húsleves volt az asztalon.

A pészahi asztal gyönyörűen volt megterítve, kirakva a tányérok. Pészahkor mindig öntött az apám bort a pohárba, és úgy mondta arra a bróhét. Az annyi, hogy azzal a borral megáldotta az egész családot. Ezzel kezdődött a Pészah este otthon. Persze húsleves, és akkor még olyan volt a szokás, hogy ajándékokat osztottak. Apám el szokta dugni a maceszt [lásd: afikómen], aki megtalálta, az kapta a legtöbb ajándékot, csokoládét, cukorkát.

Jom Kipurkor pénteken a templomban voltunk, felöltözködve, megmosakodva. Persze nem a fürdőszobában, hanem teknőben, mert nem volt fürdőszoba akkor. Mindenkinek meg kellett fürödni, és el a templomba. Külön voltak a férfiak, és külön a nők. Éjfélig a templomban maradtunk, aztán reggel hattól egész nap, akkor egész nap tartott a böjt. A böjt után az apám először egy stampedli pálinkát ivott, és az, ami volt Jom Kipur előtt vacsorára, az volt a Jom Kipur után is vacsorára, húsleves és hús.

A Ros Hásánára szegény anyám mindig spórolt, összehozta, hogy ilyen ünnepeken más legyen, mint a hétköznapokon. Hal is szokott lenni, de főleg ez az olcsó hal. Anyukám ledarálta egy darálóval, és nem tudom, hogy még mit tett belé, csak ilyen gombócokat, de csontostul, olyan apró halat, kivette a belét, levágta a fejét, ledarálta, tett bele tojást, lisztet, és csinálta ezeket a gombócokat. Nagyon finoman tudta elkészíteni. Méz, répa és dió is szokott lenni az asztalon. Le volt darálva a dió, és akkor diós halat csinált. A diós hal olyan formában készült, mint a halászlé, a leve ugyanaz, csak cukor lett bele téve, ezért édes volt a diós hal. Olyan gombócok, mártással, és liszt lett beletéve, cukor és dióval lett összekeverve.

Purimkor itt, Dunaszerdahelyen a fiatalság úgy, mint Mikuláskor, beöltözött maskarákba, és jártak háztól házhoz, minden háznál egypár fillért kaptak. A zsinagógában, ott, ahol a nők voltak fönt, onnan szokták ledobálni a cukorkát, és kapkodtuk föl, hogy ki milyen ügyes volt, milyen magasra tudta a kezét. Volt, mikor többet, volt, mikor kevesebbet tudtam összeszedni, és akkor még a zsidó templomban, ahol volt, akkor onnan is délelőtt tizenegy órakor dobálták le a cukorkákat a padlásáról. Ez tíz percig tartott, és utána vissza a templomba. Egyik ünnepet se szerettem gyermekkoromban, de nem tudom megmondani, hogy miért.

Én 1920-ban születtem, Alistálon. Az édesanyám kicsi koromban lengyelül, de utána csak magyarul és jiddisül beszélt velem, mert Lengyelországban inkább a jiddis volt a főnyelv a zsidóság között, mint a lengyel, ezért én perfekt beszéltem jiddisül. Ma is olyan nyolcvan százalékban megértem, csak a beszédstílus... Ha ott élnék, olyan helyen, ahol beszélnek, akkor még én is beszélnék. Az apám is perfekt beszélt jiddisül. Otthon a családban, Alistálban úgy beszéltek nagyon sokszor. Eleinte a szüleim legtöbbszörre jiddisül beszéltek, de amikor már megtanultam a magyart, csak jiddisül és magyarul, a lengyelt már mellőztük. Az összes testvérem tudott lengyelül.

Hatéves korban kezdtem iskolába járni, először Alistálon, utána Dunaszerdahelyen. Alistálon rendes állami iskolába jártam. A tanítás hétfőtől péntekig folyt, a zsidóknak az iskola után az egyik kántorhoz kellett menni, a hittanra. Volt szlovák iskola is és magyar iskola is, én vegyesbe jártam, összevont három osztályba. Olyan huszonöt-harminc gyerek járt ebbe az összevont osztályba. Több volt a magyar gyerek.

Malcsinak, anya féltestvérének, aki Dunaszerdahelyen élt, sokáig nem volt családja. Nem volt békessége az anyámnak, ezért elhozott hozzájuk, és aztán Dunaszerdahelyen jártam iskolába. Egész héten náluk voltam. Nagyon helyesen, jól viselkedtek, úgy, mint jó szülők, úgy gondoskodtak rólam. Minden héten pénteken vagy szombaton gyalog mentem Alistálba.

Dunaszerdahelyen a tanulmányaimat zsidó iskolában folytattam. Az iskola a Csillag utcában állt. Ott harminc-harmincöt gyerek volt egy osztályban. Ott már nem voltak keverve a gyerekek. A két Rosenbaum volt a tanító és Federweis. A kedvenc tantárgyam a számolás volt, fejből egész jól számoltam, jobban, mint a ceruzával. Az elemi iskola tizennégy évig [tizennégy éves korig] tartott. Létezett itt szlovák iskola is, sokan tízéves korban átiratkoztak oda vagy a gimnáziumba. Az iskolák között csak az volt a differencia, hogy a zsidó iskolában a szegényebb családnak nem kellett fizetni, de már a szlovák iskolában fizetni kellett, a gimnáziumban pedig még többet. Persze ezt nem tudta mindenki magának megengedni.

Én tizennégy évet végeztem el [Nyolc évet végzett el, vagyis tizennégy éves koráig járt iskolába. – A szerk.]. Aztán szabónak tanultam a Krausznál, nem, a Voznernél. Itt kétféle szabónál varrattak.

Volt úriszabó és tander szabó. A tander szabó az volt, aki mindent gépen varrott, és nem minőségi szabó[munkát] végzett. Az úriszabó az mindent csak kézzel varrott. Tander szabóhoz csak a közönséges emberek jártak. Az nem végzett finom munkát. A Krausz tander szabó volt.

A Vámbéry utcát lefutó utcának hívták, mert ilyen macskakövekkel volt kirakva. A Vámbéry utcában egy szabó volt, hozzá jártak be a zsidók beszélgetni. Nem azt mondták, hogy nadrág, például bejött egy asszony, és azt mondta, hogy szeretnék venni a fiamnak egy bugyogót. Megkérdi a szabó, hogy mekkora behemót a fia? Akkora, mint maga [Behémó (behéme) = állat, szarvasmarha]. Erre az asszony: „Akkora, mint maga.” Zsemle Karcsinak hívták a szabót, de attól fogva, nem mondták, hogy Zsemle Karcsi, hanem behémó, és rögtön tudták, hogy az a Zsemle Karcsi.

Nem tudtam sokáig tanulni, mert ott volt a nagy család, és a lányok nőttek. A szegény apám: „Akkor most elmész lovas kocsival Somorjára, most elmész Megyerre, Gútára...” A mester azt mondta, hogy így te soha nem fogsz semmit megtanulni. „Én az apádnak nem mondhatom, hogy nem, mert azért küld el, mert kell, hogy keressél a családnak te is.” A mester elintézte, hogy Pozsonyba mentem egy másik családhoz. Akkor nem úgy éltek a tanoncok, mint ma. A tanoncnak kellett mosogatni, pelenkát mosni. Szolgált, azért, mert a családnál evett, aludt, és tanulta a szakmát, de ellenszolgálatban ezt kellett elvégezni, már ott Pozsonyban. [Duna]Szerdahelyen nem. Nem voltam még tizenöt éves, amikor Pozsonyba kerültem. Ott is szabónak tanultam, nem tudom, milyen rokonságban álltak, de ő intézte. Nem emlékszem pontosan, mi volt a család neve, akinél laktam, csak az utcát tudom. Más volt az élet Pozsonyban, mint Dunaszerdahelyen. Dunaszerdahelyen elmentem haza aludni. Pozsonyban nem kellett simítani a padlót, Dunaszerdahelyen viszont nem kellett pelenkát mosni, kivasalni, leszedni a ruhát. Pozsonyban mindent az inas csinált. De itt se voltam sokáig, mert az apám eljött értem vonattal, hogy jössz haza, nem tudom eltartani a családot. Kell a segítséged. Nem akartak engedni, mert ha elmegyek, akkor nincs, aki dolgozzon. Több mint fél évig voltam Pozsonyban. Sajnos, nem tanultam ki semmilyen szakmát, mert nem is tudtam kitanulni.

Nálunk otthon csak imakönyvek voltak, az anyámnak is, apámnak is. Csak imakönyvek. Mi, gyerekek csak azt olvastuk, ami az iskolában volt. Az öregebb testvéreim, az Etelka – az Eszter nem –, nekik, ha akadt munka, akkor mentek. A lányok szolgálók voltak, de szinte mindent el kellett vállalni, mert a kényszer hozta magával.

Gyermekekoromban voltak barátaim, akikkel az erdőbe jártunk, ott jó levegő volt, oda szoktunk menni beszélgetni, szórakozni. Mi olyan szigorúan voltunk nevelve, hogy mi nem rosszkodtunk, ezt nemigen mertük magunknak megengedni. Amikor fiatalok voltunk, lehetett szórakozni is, volt két egyesület. Egyik volt a Hasomér Hacair [lásd: Hasomér Hacair Szlovákiában] és másik a Betárd [A B'rit (Berit) Trumpeldor, azaz „Trumpeldor Szövetség” rövidítése (egyben utalás az utolsó ókori zsidó szabadságharc, a Bar Kochba-féle felkelés végső ellenállási fészke névére). A szervezet 1923-ban alakult Vlagyimir (Zeév) Zsabotinszkij (Vladimir /Z'ev/ Jabotinsky) kezdeményezésére. A Betár a „B'rit Hacoár” ifjúsági szervezeteként működött. Ez az ifjúsági mozgalom a cionizmus jobboldali irányzatát képviselte (lásd: cionista-revizionista irányzat), önvédelmi harci csoportokat szervezett a zsidó államiság kiharcolása érdekében. – A szerk.]. A nevek nem emlékszem, hogy ki vezette a Betárd csoportot és a Hasomér Hacairt. Ezek cionista csoportok voltak, akciókat szerveztek, ahol lehetett pingpongozni, sakkozni, dominózni és beszélgetni. A háború előtt is

működtek ezek az egyesületek, de én nem nagyon tudtam odamenni, mert dolgozni kellett. Szombaton esetleg, de az embernek ha szombaton volt a szabadja, akkor örült, hogyha pihenhetett, és nemigen mászkált oda. Délelőtt szombaton mindig volt templom.

Öt lánytestvérem volt. A nővérem [Fischer Etel, szül. Brandl Etel] 1918-ban született, Alistálon járt elemi iskolába, aztán [Duna]Szerdahelyen folytatta. Alistálból elhurcolkodtunk, és itt kaptunk lakást Kabonban. Akkor még azt a részt, ugyan még ma is, Csigérinek hívták. Etelka tizenkilenc évesen ment férjhez. Az esküvőre elég sokan eljöttek és az ilyen családoknál cédokót [cedokót] tartottak, mindenki dobott valamit a perselybe, hogy legyen mivel a fiataloknak kezdeni. Gyűjtést is szerveztek. Akkor még nagyon kevés család akadt, amelyik nem jött volna el az esküvőre. Az esküvő után nem emlékszem, hogy lett volna lakoma is. Mentek a hüpe alá, meglett a szertartás, és vége lett.

A férje neve Fischer, Fischer Aladár. Annak volt két kis lova. Vonattal küldték az árut, cementet, meszet... azt hordta be az állomásról, akiknek jött az áru, gyakran éjjel is. Ő volt a kocsis is, a rakodómunkás is föl is és le is. Fuvaros volt. Megéltek szerényen, senkire nem voltak rászorulva. Külön éltek, mert a Fischer szülei még éltek, ő oda ment férjhez, és mikor azok megöregedtek, akkor az Etelka gondoskodott az anyósról és az apósról. Három családja született. Ármin, azt hiszem, Aladár és a legidősebb Gyurika. Nem messze laktunk tőlük. A nagyobbik unoka, a Gyurika, minden nap átjött a nagymamához.

Etelka Auschwitzban halt meg, a gyerekek is. A férjét 1940-ben a magyarok behívták katonának, egyszer vagy kétszer volt otthon, de aztán soha többé nem láttuk viszont. Kivitték valahova az orosz frontra lövészárkokat ásni [lásd: munkaszolgálat]. Agyonlőtték vagy megfagyott. Hogy hová tűnt el, azt már a krónika se beszéli, senki se már. Nem élte túl a háborút.

A másik testvérem [Erdős Katalin, szül. Brandl Eszter] 1922-ben született. Eszter a háború alatt Terezínben [lásd: Theresienstadt] volt. 1944-ben került oda. Mindenhez az életben szerencse kell, Terezínben ápolónő volt, így nem vette észre, hogy lágerban van, mert ő ott kezelte a betegeket. Ott is szabadult fel.

A háború után férjhez ment Erdős Imréhez, azok öten vagy hatan voltak. A háború előtt egy kávézójuk volt a Posta utcában. Egyedül ez az Imi jött vissza a lágerből, a többi mind elveszett, ki az orosz fronton mint munkaszolgálatos, akik pedig visszatértek, azokat elvitték lágerba. Egyedül jött vissza, Eszter is egyedül volt, így feleségül vette. Az esküvőt 1946-ban, vagy 1947-ben tartották. 1948-ban kimentek Izraelba. Először Haifán szálltak ki a hajóból, mert hajóval utaztak. Akkor még nem voltak lakások, mindenki kapott egy sátrat. Ahol letették a sátrat, ott laktak egy ideig. Konyhákat állítottak fel, és ott étkeztek. Haifából mentek el Ber Sevába az Irmával együtt. A férje elnevezte Esztert Katinak, és Izraelban is csak Katinak hívták, de hogy miért, azt nem tudom.

Az Imre egyszerű munkásként dolgozott. Eszter pedig most nem tudom, hogy vette-e vagy kapta-e azt a házat, ahol arabok laktak. Azokat onnan kidobta, de nem ő, hanem a hatóság, mert az a rész az araboktól ki lett ürítve, és ott csak beduinok maradtak, akik kint a sivatagban laktak. Nevére lett írva a ház, és ő azt átépíttette, kicsit átalakította, és nyitott egy konyhát, de nem kóser konyhát. Inkább ez egy kifőzde volt, ahol ebédeket, reggelit, vacsorát osztottak. Rengeteg volt a kivándorló, és rengeteg olyan akadt, aki nem főzött, és a Katihoz jártak enni. Kati elég gyorsan helyrejött anyagilag. Ő egy ügyes, talpraesett, nagy természetű, de olyan ügyes kezei voltak, hogy ritkán

születnek olyanok. Mégsem mondhatnám, hogy jó lett a sorsa, mert annyit dolgozott, mint egy állat, ugyanis főzni nyolcvan-százhusz emberre ilyen helyen... Fogadott segítséget is, mert nem bírta volna maga. Etiópiából is mentek oda ki fekete nők, ők olcsóbb munkaerők voltak, és azok segítettek neki. Ez már Ber Sevában volt. Egy jó ideig fenntartotta a konyhát, és aztán elvált az Erdőstől. Azért váltak el, mert az Erdős nem akart dolgozni. Ha akadt is munka, akkor mindig valamit kitalált, csak hogy ne kelljen neki dolgoznia, akkor inkább elváltak. Katinak aztán volt egy élettársa, Grünbaum Gyuri.

Grünbaum Gyuri Magyarországról, Szabolcs megyéből származott. Nagyon jó hangja volt. Egy cégnél dolgozott jó ideig mint az igazgató sofőrje, járta az országot. A cég később tönkrement, vagy mit tudom én, mi lett vele. Gyuri Ber Seván nyitott egy használtautó-szalont, csak öreg autókat árult. A maffia azonban ott se alszik. Legalább olyan ébren van, mint a parlament, és ő bele is keveredett ebbe az arab maffiába, akik bejártak oda hozzá. „Ha nem fogsz adni, akkor válaszd ki magadnak, hogy milyen koporsóban akarsz feküdni vagy hol.” Olyan csúnyán rámászott a maffia, hogy be kellett zárnia, pedig jól ment neki. Szenvedélyes kártyás lett belőle Izraelban. Ahol most laknak, azt a lakást eredetileg bérelte. Fönt a lakásban összejöttek a kártyások. Az egyik éjjel megnyerte ezt a lakást kártyán. Aki megtanult lopni, csak azt tudott a kártyából élni. Aki nem tanult meg csalni, lopni, az nem tudott belőle élni. Ez a privát nézetem. Megnyerte azt a lakást egy éjjel a kártyán, olyan berendezéssel, hogy nem tudom, hogy az országban van-e olyan család, akinek a berendezése olyan gyönyörű, régi típusú... Szóval úgy, ahogy volt, megnyerte egy éjjel.

Eszter mikor feladta ezt a konyhát, megtanult pedikűrözni. Jó, ügyes asszony volt, annyian jártak hozzá pedikűrre, hogy azt a pénzt, amit az államtól kapott, azt mindet félretehetette, ebből úri módon megélt. Egy pedikűrért ötven sékelt adtak neki, sőt még többet is. Nem volt saját szalonja, egy kis fürdőszobában dolgozott. Elkészítette lavórba a vizet, mit tudom, mit tett bele, megpuhította a bőrt, ebben olyan húsz-huszonöt percig áztatta a vendég lábát. Megpedikűrözte, már várta a másik, harmadik. Nagyon szépen keresett.

Eszternek egy fia született, Erdős Slomó, ő is Ber Seván él. Slomó az iskola után elment autóvillany-szerelőnek. Az autóbuszokba szerelte a villanyt. Kati, ill. Eszter élettársa, a Grünbaum, hogy honnan vette elő a pénzt, talán a kártyázásból, fogalmam sincsen, de harmincezer sékelt kellett befizetni ennél az autóbusz-társulatnál, hogy részvényes legyen. Slomóval nem úgy bántak, mint ahogy egy gyerekkel bánni kell. Az anyja még ott dolgozott az étkezdében. A húsdarálástól a krumplipucolásig mindenben részt kellett vennie és segítenie az anyjának, amit az élettársa nem csinált. Ő csak ott evett, és neki kellett dolgoznia. A Grünbaum ugyan befizette a harmincezer sékelt, így nem csak mint munkaerő volt, hanem még részvényes is.

Slomó először Ber Seván lakott, bent a városban, aztán kint a külvárosban vett egy telket, és ott épített. A felesége Romániából származott, egy laboratóriumban dolgozott, amit elég jól fizettek. Nem tudom, hogy hívjak a feleségét, nem jut eszembe, de magyarul beszélgettünk. Megtanulta perfekt a héber nyelvet, románul perfekt beszél, és a magyart úgy beszéli, mint én.

Cecilka [Holtzer Cecília] 1926-ban született. Cecilka a háború alatt Németországban, a mauthauseni lágerban volt az Irmával együtt, fegyvergyárban dolgoztak. Egy táborban voltak, de külön-külön. A háború után ment férjhez Komáromba [Komarno, a város Csehszlovákiában lévő része], mert ott volt a férjének egy háza. Holtzer Szilárdnak volt még egy nővére, aki később kivándorolt Ausztráliába. Cecilka a Kati után egy évre ment férjhez. Cecilnak született egy lánya,

Ágnes meg egy fia, Pali. A lány fodrásznőnek tanult Gútán, ott is dolgozott mint fodrásznő, mert nem tudott Komáromban elhelyezkedni. Ágnes megszökött [disszidált] Németországba [lásd: NDK – NSZK], onnan Izraelba, Ber Sevába. Ber Sevában sem találta meg azt, amit keresett. Ehhez hozzájárult az is, hogy az Irma [Weisz Irma] azt akarta, hogy Cecilka lánya, az Ági a cselédlánya legyen, és ez nem tetszett neki. Izraelből kiment Angliába. Elég gyorsan megtanulta a nyelvet. Egy szállodában a recepción dolgozott. Ott megismerkedett egy prágai zsidó gyerekekkel, és az elvette feleségül. A prágai gyerek papája valamilyen hitközségi elnök volt. Nagyon bigott, vallásos ember volt. Nem jut eszembe a neve. A fiú kitanulta az orvosi szakmát, és elmentek Sydney-be. Sydneyben dolgozott mint orvos, Ági pedig egy óvodában dolgozott. Onnan elmentek Brazíliába, azt hitték, hogy ott annyi pénzt fognak keresni, hogy ha visszamennek, vesznek egy házat, és megalapozzák a jövőjüket, de nem vált be nekik a reményük. Visszakerültek Sydney-be. Ági férje valamilyen professzor lett, aki az orvoshallgatókat tanítja a szakmára. Fél évig ott van, fél évig meg Prágában tanít.

Cecilka fia, Holtzer Pali gyógyszerészeti laboránsnak tanult, de valahogy nem tudott elhelyezkedni, akkor újra elment iskolába, kitanulta a nővérszakmát [vagyis betegápoló]. Komáromban [Komarno] a gyorsmentőn dolgozott mint férfi nővér. Akkoriban úgy volt, hogy bementek a házba, és az volt az első, hogy isznak valamit. Úgy rászokott az italra, hogy alkoholistá lett. Feleségül vett egy elvált asszonyt, aki szintén gyógyszerész volt Komáromban, még ma is az. A szülei fantasztikusan ellenezték a házasságot, ezért talán a szülők befolyása miatt is rossz lett az életük. Ott voltam az esküvőjükön és a válásnál is. Hát azt érdemes lenne felvenni filmre, mert olyan barátságosan váltak el. Amikor a bíró elválasztotta őket, összecsókolóztak, és úgy váltak el. A Pali pedig elkezdett járni rossz lányokhoz. Komárom egy olyan város, ahol járnak ki a hajók, és az emberek gyakran fél évre, három hónapra is elmentek. Felfedezett ilyen magányos asszonyokat, és kezdett hozzájuk járni. Olyan titok azonban nincs, amelyik idővel nem kerül napvilágra. Ezt megtudták a férjek, akkor már jött a változás [1989]. Pali ivott, kocsmázott. Ő már nem ivott féldecit, csak decit. Bement, és már tudták, hogy deci rum. Azt mondták neki, hogy idefigyelj: „Ha nem tűnsz el az országból két hónapon belül, akkor elveszük az életedet.” Megfenyegették őt a férfiak. A normális ember is sokszor csinál hülyeséget, de a részeg még többet. Elment haza, elmondta az anyjának, hogy mit mondtak a vendégek a kocsmában: „Ha azt akarjátok, hogy legyek a gyereketek, akkor nekem innen el kell mennem.”

Cecilka fia már előbb kiment Izraelba. Mivel ő akart kivándorolni, azt mondta az anyja: „Megyek veled, ha az apád akarja, akkor jön. Ha nem jön, akkor is megyek veled.” Az apja dolgozott, de nyugdíjban volt, de valami iskolánál volt portás. Kijelentette: „Ha mentek, akkor én is megyek.” Gyönyörű berendezett lakást hagytak Komáromban, abban a lakásban minden valutás volt, minden, amit az ember el tudott képzelni. Dolgoztak, a férje a Stavokombinátnál bevásárló [valószínűleg: anyagbeszerző] volt, neki pedig volt egy trafikja. Olyan szerencsénk volt, hogy mindent az égvilágon a lakásból el tudtak adni, és pénzzé tudták csinálni. Még a sámlijukat is el tudták adni húsz koronáért. 1990-ben vándoroltak ki Izraelba. Ber Seván olyan lakást kaptak, amely nem embernek való volt. Az Irma szerezte nekik. Amikor meglátta a sógorom, a Holtzer, elkezdett sírni. Otthagytam a gyönyörű lakást a berendezéssel, itt pedig ez rosszabb, mint az istálló. Fönt az emeleten csak egy szoba és egy főzőfűlke volt, de ott is tudja fene, de ötven villanydrót is lógott mindenfelé, az öreg vezetéket mindig otthagyták. Ronda, kimondottan ronda lakás volt. Nem laktak ott nagyon sokáig. A fiuk, Holtzer Pali mindjárt talált magának lakást, az új

barátnők odavették magukhoz, hogy lakjon náluk. Fél évig járt egy iskolába, hogy megtanulja a nyelvet. Olyan fölfogású, olyan éles eszű gyermek. Egy évig nem nyúlt az italhoz. Egy év után megismerkedett egy odavaló nővel, aki már ott született, és meg is esküdtek. Az esküvő után újból inni kezdett. Mégis, olyan karriert kevés ember tudott elérni, mint ő. Ügyesen megtanult írni, olvasni és beszélni mindent, hamar főnővér lett. Mindennap be volt rúgva, nem ivott, be volt rúgva. Elesett, eltörte a karját, részegen kitették a munkából, ezért elbocsátották. Egy évig munkanélküli volt, a felesége kijelentette, ha abbahagyja az ivást, akkor szívesen élünk együtt, ha nem, akkor mehetsz. Hogy mindennap egy ember részegen jöjjön haza, hát melyik asszonynak tetszene ez? Ez nem mese, ez valóság. Több mint egy évig külön éltek. Aztán elvitték őt, Tel-Aviv mellett volt ilyen elvonókúra. Nem kérdezték, csak elvitték oda. Ott volt az elvonókúrán fél évig. Már négy éve vagy öt éve, hogy abszolút nem iszik. Sőt, ha valahová megy, nem enged fizetni, mert ha meginna egy csöpp sört, akkor vége lenne, újból inná. Azóta, hála az Istennek, nem iszik, és elhelyezkedett ott, ahol a fiam is dolgozott Ber Seván, ahol az állandó fekvő betegek vannak, amihez türelem is kell, gusztus is kell, minden kell. Jó fizetést kapott ott mint képzett egészségügyi dolgozó. Aztán megunta ezt, vagy elég volt neki, és elment egy másik céghez dolgozni. Azóta járja a beduin, arab betegeket, injekciót, gyógyszert meg ilyesmiket hord nekik. Van neki egy beduin sofőrje aki dzsippel hordja minden nap vasárnaptól csütörtökig, mert ő pénteken és szombaton nem dolgozik. Ez neki a munkája már két vagy három éve.

Cecilka és a férje Izraelban már nem dolgoztak, ezerhétszázötven korona nyugdíjat kaptak az államtól. Amíg ketten vannak egy családban, addig nincsen ok a panaszra. Az egyik nyugdíj elmege a költségekre, a másik nyugdíjból szépen beosztva meg lehet élni ott is, meg itt is. Itt meg úgy van, hogy aki egyedül van, akkor a két dologból nem lehet kijönni, egyik a koporsó és másik a nyugdíj. Míg ketten vannak, addig lehet. Cecilka már nem él, 2001-ben meghalt.

Brandl Irma [Weisz Irma] 1928-ban született. Az Irma nagyon rossz állapotban került haza a mauthauseni lágerből. A Pálfyéknak köszönheti, hogy életben maradt. Tetvesen, kopaszon, lesoványodva, hogy azok vették magukhoz, azok ápolták, kezeltették, fizették az orvosokat, azoknak köszönheti, hogy életben maradt. Kétszer ment férjhez. Először 1947-ben, Komáromban [Komarno], Gottesman Péterhez, aki Ruszinszkóból [Kárpátalja] származott, itt katonáskodott. Irma szintén kivándorolt, 1948-ban. Ber Sevában telepedtek le. Irma nem ott dolgozott. Ez a Gottesman Péter belekeveredett egy betörőtársaságba. A Péternek volt egy bátyja, aki Ber Sevában egy jól menő bútörüzletet nyitott. Gazdag ember lett belőle. Ez a Péter semmit nem csinált, csak csalásból élt. Átment az arabokhoz, ott lopott egy borjút, levágta, és át akarta hozni a határon, de elkapták az örök és becsukták. Legalább olyan nyolcszor-tízszor volt börtönben. Egy éjjel egy arabbal betört a bátyja üzletébe. Teherautóval kirabolta a bátyja üzletét. Elkapták és becsukták. A bátyjának írt egy levelet, hogy ha nem teszi le a kauciót, hogy engedjék ki a börtönből, mert valamikor csak kikerülök, de te leszel az első halott, ha kikerülök innen. A bátyja letette a kauciót, és kikerült a börtönből. Csinált ilyen dolgokat, ezért elváltak az Irmától. Nemsokára megismerkedett Weisz Palival. Irmának evvel a Gottesmannel van egy fia, ott született Izraelban. Ma lehet olyan ötvenkilenc éves. Egy nagyon helyes gyerek, beszél magyarul. Egy ritka rendes gyerek. Ez a Weisz Pali elvállalta, hogy a fiává fogadta. Ettől a Palitól az Irmának egy kislánya született, azt meg Sulának hívják. Úgy élnek, mintha egy apától lettek volna, nagyon jól kijönnek.

Az Irmának nem kellett dolgoznia, mert a Weisz Pali olyan cégnél volt alkalmazva, amelyik Ber Sevától egész Eilatig az irányítása alatt épített utakat. Nem volt szüksége az Irmának arra, hogy

dolgozzon, csak arra, hogy ha hazamegy, legyen elkészítve a kaja. Akkor még az országban rendetlenség volt, és sok olyan ember is akadt, akik hitetlenül éltek, és loptak kegyetlenül. Tudták ezt, és hagyták, úgy, mint itt is hagyták, és tudják. Itt is van olyanból sok. Ott is új országot építettek. Ebből tudott élni és venni lakást a maga részére. Egész biztos, hogy elég szép pénzük is volt spórolva. Nem is engedte volna az Irmát dolgozni a Weisz Pali.

A legfiatalabb testvérem a Jolánka. 1932-ben született. Tizenkét éves korában vitték el. Nem élte túl a háborút. Auschwitzban halt meg. Jolánka is életben maradt volna, hogyha a szegény anyám szót fogadott volna az öreg Pálfynénak. Pálfynénak volt egy testvére Karábpusztán, ott cselédek laktak. Megbeszélte, hogy elviszi hozzájuk a kistestvérem. A gazdaság vezetője: „Jöjjön, nem jár a mi szánk.” De az anyám nem engedte.

A lányok, úgy, mint én, tizennégy évig [tizennégy éves korukig] jártak iskolába. Aki megbukott, nem tanult jól, az kilenc-tíz évig is járt iskolába, míg el nem végezte [a nyolc osztályt].

Amikor már bejött ez az időszak 1933-ban, amikor Hitler hatalomhoz jutott, érezni lehetett. Mondjuk, 1933-ban még nem annyira, akkor még kereskedtek, megvoltak az üzletek, de a félelem már benne élt az emberekben, már érezték, hogy valami készül. Beszéltek róla, óvatosak voltak...

Azelőtt Dunaszerdahely egységes volt. Itt nem nézték, hogy ki a zsidó, ki nem zsidó. A családok a legjobb viszonyban éltek. Aztán kezdett megmutatkozni az a változás. A zsidóság egybezárkózott, a katolikusok is. Az antiszemita megnyilvánulások olyan 1936-1937-ben kezdődtek, nyilvánosan is. Az üzletekre ki kellett írni, hogy zsidó. Ez még Csehszlovákia [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] alatt történt. Ki kellett írni, hogy az üzletnek zsidó a tulajdonosa. A keresztények is jártak az üzletbe továbbra is, mert voltak olyan üzletek, ahol gyerekkortól fogva vásároltak. Nagy volt a munkanélküliség, és akkor még adtak hitelbe is ezek a zsidó kereskedők. Egy füzetbe írta, hogy ekkor vitt ennyi lisztet és ezt-azt. Amikor lett pénz, akkor az ember visszafizette. Nem volt családi pótlék, munkanélküliségi segély, gyerekpótlék. Nem volt semmi. A kisemberek rá voltak kényszerülve, hogy hitelbe éljenek. Volt, aki nem adott hitelbe, de az, aki adott hitelbe, az egy kicsit jobban fönn tudta tartani magát.

Az ünnepek idején a zsidó közösségben nem lehetett érezni változást. Divat volt például a tökmagozás. Szombaton délután vagy vasárnap, valaki ha a főutcán végigment, az tele volt tökmaghéjjal, már ilyen időben, mint mostan. A zsidó és a keresztény gyerekek együtt mentek, beszélgettek és sétáltak. A dohányzás tiltva volt, de azért olyan is akadt, és nem is kevés. Otthon tiltva volt, kiment a főutára, de ott már rágyújtott.

Az élet teljesen megváltozott, amikor ezt a területet Magyarországhoz csatolták [lásd: első bécsi döntés]. Az emberek kétfelé szakadtak. Addig úgy-ahogy egyben voltak, de akkor a törvények, zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] szétszakasztották az embereket. Jöttek, terjesztettek olyan éneket: „Éljen a Szálasi és a Hitler, üssük a zsidókat bikacsökökkel!” – ezt énekelték már. Azt, aki gyanús ember volt a szemükben, akkor itt volt internálótábor. Csak Magyarország területén voltak ilyen internálótáborok, ahol dolgozni nem kellett nekik, csak ott kellett lenni. Én is ismertem olyanokat, akiket elvittek oda. Az embereket kezdték behívni kényszerszolgálatra. Először volt kényszerszolgálat, aztán lett munkaszolgálat, és azoknak a nagy részét, amikor kitört a háború, elvitték az első frontra, és ott ki voltak téve kilencven százalékban a halálnak, akiket oda kivittek. Ők voltak az élő pajzs, és velük ásatták a lövészárkokat a katonaság

részére. Utána jött a nyilaspárt, ez a nyilaspárt nagyon soknak nem tetszett, nem szimpatizáltak vele. Akadt, aki tényleg olyan eszméből benne volt, de sokan a megélhetés szempontjából léptek be, mert többet kaptak. Bevezették a jegyrendszert [lásd: jegyrendszer Magyarországon], aki benne volt a nyilaspártban, az több lisztet, több cukrot, élelmiszert kapott a jegyekre, mint aki nem volt benne [Tudomásunk szerint a párttagság nem játszott szerepet a jegyre kapható élelmiszerek elosztásában. A zsidók részére 1944 májusában valóban külön élelmiszerjegyet vezettek be, de a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk megmondani, milyen eltérések voltak a zsidók és nem zsidók élelmiszer-fejadagjában. – A szerk.]. A zsidó családok a legkevesebbet kapták, a többi aztán úgy bíralták meg a szervek, hogy kinek hogyan.

Engem 1940-ben hívtak be a komáromi Monostori erődbe [A Monostori erőd 1850 és 1871 között épült a Bécset védő komáromi erődrendszer egyik utolsó elemeként. – A szerk.]. Három inggel, három alsónadrággal, hát a saját ruhában vonultam be. Ott voltam bent nyolc-tíz napig. Jött egy rangos őrmester, szakvezető, hogy emberek, kell kimenni a postára. Nem számolta meg az embereket, hogy hányan mentek ki vele. Elmentünk a postára, én azt mondtam, hogy elmegyek haza. „Hát ott a holmid!” Aki elviszi, elviszi. Úgyse fognak sokáig otthon hagyni. Elmentem ki az állomásra, és onnan haza. Több mint fél évig voltam otthon. Nekem volt munkahelyem. Egyik nap megszöktem, de másnap már dolgoztam. Egy ócskásnál – zsidónál – dolgoztam, akinek volt húsz-huszonöt embere, akik járták a falukat, a tanyákat, és összeszedték a papírt, rongyot, és abba a centrumba hordták, ő vette át tőlük. Ez volt a család részére a kereset, hogy tudták értékesíteni egy részét, és volt bevétel is. Ezen a telepen dolgoztam. Hordták be a vasakat. A vasak, az ekék nittekkkel voltak összekapcsolva, és azokat kellett előkészíteni. Ebből az öregvasból olyan anyagot tudtak csinálni, hogy a kovácsok úgy tudták használni, mint az új vasat.

Fél évig otthon voltam, újból megkaptam a behívót. „Hol voltál?” „Otthon!” „Hát nekem küldtek behívót, és nem jöttem!” „Hát én arról nem tehetek!” Még egyszer bevonultam Komáromba, ott voltam három hétig. Olyan kiképzést kaptunk, mint a katonák. Sárga karszalagot és katonasapkát is adtak, de civil ruhában voltunk, csak sapkát kaptunk [lásd: muszos ruházat]. Én katonabakancsot kaptam ott, de aztán elvették, mert az kincstári bakancs volt. Mindenki eljött haza cipőért. Cipőért mentem haza, de megint bakancsban jöttem vissza, mert hát nincsen. Nincsen cipőm. Még valameddig meghagyták, de aztán nem tudom... Azt mondták, hogyha nem lesz bakancsom eddig, akkor mezítláb fogok járni, mert elveszik a bakancsom. Úgyhogy aztán kaptam a többiektől bakancsot. Otthonról hozattak, minden hónapban kétkilós csomagokat kaphattunk, de nem postán, hanem személyesen. Átnézték, hogy ki mit visz, és csak úgy engedték be oda a hozzátartozót. Akkor én már nem voltam ott, elkerültem Bánhidára, és ott kaptam meg a bakancsokat.

Komáromban egy fantasztikus mennyiségű föld volt összehordva, és azt kellett eltalicskázni egy másik helyre. Amikor elvittük oda, akkor meg vissza kellett vinni. Semmi munkát kellett végezni addig, amíg ott voltunk. Közben jobbra állsz, hátra arc, balra, bukfenc, feküdj. Zsoldot is kaptunk.

Kábé olyan harminc centiméteres hó esett. Odakerült egy szakaszvezető, bemutatkozott, hogy Kiséry Nagy Ferenc szakaszvezető úr vagyok. Jutason volt kiképzésen [Az első és második világháború között csak az lehetett a magyar honvédségnél altiszt (később tiszthelyettesnek nevezték ezt a rangfokozatot), aki elvégezte a Veszprém vm.-i Jutas pusztán a tiszthelyettesképző iskolát. A tanfolyam kezdetben 4 éves volt (hadapródiskolák), majd 1934-től két éves (de gyorsított módon egy év alatt is el lehetett végezni). – A szerk.], ott, ahol megtanították, hogyan kell a

zsidókkal banni. De ott voltak olyanok is, akik vegyes házasságból származtak, vagy az anyjuk, vagy az apjuk volt zsidó, azoknak fehér karszalagjuk volt [Fehér karszalagot a keresztény vallású zsidók viseltek. – A szerk.]. Az volt a megkülönböztető, akiknek az anyja és az apja is zsidó, azok sárga karszalagot kaptak, aki pedig vegyes, az fehéret. De ugyanazt kellett csinálni nekik is, mint nekünk, csak a szalag változott, de a módszer nem. Jött, volt olyan harminc-negyven centis hó. Ez a Monostori erőd ez egy vár, és akkor futás fel a dombra. Mindenkinek fel kellett menni, és hogy „Lássátok, hogy nem vagyok szadista, feküdni és szánkázni fogunk lefelé!”. Mindenkinek le kellett feküdni, és úgy lecsúszni a dombról. Páran leguggoltak, és úgy jöttek le. „Ezt megtanultam Jutason, hogy a zsidó csal. Én szánkázni mondtam, ti pedig ródliztok. Most futás fel a dombra, és mindenki ródlizni fog lefelé!”

Hogy nem szadista! Sokan a kórházba kerültek, mert eltörött valamijük, kinek a keze, kinek a lába. Ez ott történt, Komáromban, a Monostori erődnél. Van ott egy villanyerőmű, megvan most is. Egy hatalmas nagy tó hűtötte a turbinákat, és akarták emelni a kapacitást, de az a terület kevés volt ahhoz, hogy tudják ezeket a turbinákat... ezeket kellett bővíteni. Kapott mindenki ilyen ásólapátot meg ilyen bányászlapátot. A csillékbe belefért, azt hiszem, négy köb föld, csupa iszapos volt persze, és abba a lapát nem ment belé. Azt kellett dobálni és eltúrni, kábé három-négyszáz métert. Négyen voltak beosztva egy ilyen csilléhez, és ki volt szabva, hogy mennyi idő alatt kellett megrakni. Az, aki meg tudta csinálni, azt tették első csillésnek. Volt olyan is, aki még nemcsak hogy soha nem lapátolt, hanem még nem is látott soha lapátot, azok nem tudták megcsinálni. Azoknak addig kellett kint maradniuk, amíg meg nem csinálták. A katonák őrizték, és addig nem váltották le, amíg meg nem csinálták. Ha voltak ilyen jobb lelkű katonák, akkor kimérte neki, hogy mennyit csinált meg. Volt ilyen szadista katona, akkor addig nem mehetett be, amíg el nem végezte a munkát. Előfordult, hogy éjjel kettőkor ment be, és reggel öt órakor meg ébresztő. Akkor fél óra csukló, torna, futás, meg mindent csináltattak az emberekkel, ülj le, állj fel, feküdj meg hátra feküdj.

Fabarakkokban laktunk. Fával és szénnel tüzeltünk, ugyanis az erőműbe hordták a szenet, akkor hordtak oda is. A kaja nagyon gyenge volt. Hát a katonaságnál ki volt szabva a pénz is és a mennyiség is, úgy mondták, katonai alakulás. Hordtak kaját is havonta csomagban a hozzátartozók, de nekem nem volt miből hogy hordjanak, nem tudtak támogatni.

Bánhidán és Tatán is voltam, oda 1942-ben vittek. Az elavult vasúttalpakat újíttottuk fel, a síneket fel kellett szedni, kicserélni a talpakat, és betenni helyette az újakat. Egy szakember nézte, hogy jól csináljuk-e, mert ott jártak a vonatok. Ott nagyon jó dolgunk volt, és akár a háború végéig ott maradtunk volna. Beosztottak mellénk egy jólelkű őrmestert, aki civilben tanítószkodott. „Hagyjátok őket békén, ezek az emberek ingyen annyit dolgoznak.” Meg volt szabva, hogy mennyit kell naponta megcsinálni. Ott sokkal jobb volt a koszt, mert a lakosság is támogatott. Megjöttünk a munkából, ott volt lehetőség a tisztálkodásra, ott nem latrinák voltak, hanem vécék. A latrina egy kiásott gödör volt, mint egy szoba, arra rátettek deszkákat, és csak úgy lehetett menni vécére. Ott Tatán voltak ilyen fa vécék. Tisztálkodni is lehetett. Mikor befejeztük a munkát, megmondta az őrmester: „Levenni a sárga karszalagot, az én felelősségemre!” Mindenki menjen, ahova akar, de kilenc órára mindenkinek bent kell lennie, mert énram is jöhetnek kilenc óra után ellenőrizni. Senki ne igyon be! Úgy viselkedjétek, hogy ne ismerjen senki rátok, hogy ti munkaszolgálatosok vagytok!”

Kijárhattunk rendesen a faluba, és elég sok zsidó család élt Tatán, akiket felkerestünk, és ők támogattak, ennivalóval és mindennel. Sajnos csak három hónapig maradtunk itt. Aztán hoztak egy másik csoportot vagy mi, de minket visszavittek Bánhidára.

Bánhidán sokkal rosszabbat dolgoztunk. Szénnel fűtötték az erőművet, a kazánokat, és abból folyt le a salak olyan szalagokra. Vastagon ömlött, és az lefolyt a szalag mellé, és ilyen nagy bányászlapátokkal kellett feldobálni. A szalag közelében állandóan folyt a víz. Olyan nagy gőz volt, hogy egymást nemigen láttuk. Balesetek nem történtek, mert úgy álltunk, hogy egymást ne zavarhassuk. Annyi eszük nekik is volt, mert akkor mit csináltak volna annyi salakkal ottan?! Azért kellettünk mi oda, mert a fiataliságból egész negyven-negyvenöt évig behívtak mindenkit katonaságra. És azt, amit a civil emberek ott csináltak, azt nekünk kellett ottan csinálni, ez volt benne a taktika. Ingyen munkaerő, és a civilekkel ezt nem tudták volna megcsináltatni, mert terror volt, de olyan terrort azokkal szemben nem lehetett alkalmazni, amit velünk tudtak.

Bánhidán pár hónap után elvittek bennünket, volt bombázás Győrben. Előtte voltunk több helyen is dolgozni, elvittek oda minket, aztán a munkát befejeztük, megint vissza, Bánhidára, oda pedig vittek másokat, vittek máshová meg a frontra is. Tehát Bánhidáról szortíroztak. Elvittek minket egy tanyára. Ott dolgoztunk mezőgazdasági munkát, a nyolc-tíz kilométerre lévő Vértesszőlősben pedig erdei munkát kellett végezni. Ki volt szabva, hogy mindenkinek mennyi fát kellett kivágnia. Méteres magosra voltak összerakva a fák, ki kellett fűrészelni kézzel, elfűrészelni egy méter hosszúra, ami vastagabb volt, azt kétfelé vagy négyfelé kellett vágni, összerakni mindenkinek két méter magossáig. Négy métert kellett megcsinálni a műszak alatt. Ezt is csináltam.

Győrben romeltakarítást végeztek velünk, de miránk duplán vigyáztak, hogy ne kerüljünk ki a népek közé, nehogy lássák a népek, hogy mit kell csinálni ottan ingyen. Azokat az épületeket, amiket lebombáztak, szétszedték, eltakarítottuk. Aztán voltunk három vagy négy helyen, voltam Bábolnán is, a ménestelepen, versenyfutó lovakat tenyésztettek. A földet planíroztuk, mert nem volt rá munkaerő. Azon jártak a vonatok, és ott akadály nem lehetett. Az egyik katona: „Lapátolsz, lapátolsz?” Én meg: „Ahol én lapátolok, ott biztosan ki fog siklani a vonat!” Mentem kihallgatásra, meg kellett mondani, hogy mit csináltam, utána becsuktak, börtönfélebe. Estére kihallgatásra vittek. Eljárt a szám, azt mondtam. „Mész a börtönbe.” Olyan mindegy volt, hogy ott alszok a földön vagy a börtönben. Átvettek a börtönbe. „Ülj le! Ettél valamit?” Hoztak újból vacsorát, reggel pedig reggelit, ott ágyban feküdtem, ott meg, ahol voltam, ott kint, csak szalma volt alattunk a földön. Úgyhogy megfogadtam, amíg ott leszünk, az biztos, hogy börtönben leszek, olyan dolgom volt! Reggeliztem duplán, ott reggeliztem, bent reggeliztem. Bevittek este, ottan kaptam enni, és ezek is hoztak enni, nem is tudtam megenni, amennyit adtak enni. Amíg ott voltam, addig ott voltam börtönben. Azt mondták, hogy te úgy szeretsz börtönbe lenni!? Nem mindegy, hogy hol fekszek? Ha megmondtam volna, akkor többen is utánoztak volna. Nagyon helyes emberek dolgoztak ottan, voltak, aki uniformisban, de akadtak civilek is ottan. „Szólj, ha éhes vagy, itt nem kell koplalni nálunk!”

Bábolnáról, nem is jut eszembe ennek a mezővárosnak a neve... szintén ilyen munkákat végeztünk. Jaj, ottan csináltak kint az állomáson egy hatalmas nagy víztartályt. Úgy mondták, hogy szögecselés. Egy ember alulról, egy vastag vassal nyomta. Én fölülről bementem a tartályba, nyomtam rá a vasat fölülről. Ott olyan zörgés volt, hogy az egész mezővárosban hallották, ezért mondták, hogy szögecselés. Én ott dolgoztam a mellett az ember mellett.

Szabadságra Bánhidáról mentem. Meghallottuk, hogy lehet kiírni aratási szabadságot, de hivatalos igazolványt kellett vinni arról, hogy tényleg aratáson részt vett, mert ha nem vitt, akkor egyenesen, mikor visszajött, akkor menetszázad, és vitték ki mindjárt a frontra. Itt volt egy ilyen hentes, és gazdálkodott. Széhel Ernőnek hívták. Kellett neki mezőgazdaságba a munkaerő, mert az emberei nagy része katona volt. „Széhel úr, itt vagyok Bánhidán katona, egy hónapos aratási szabadságra akarok jönni. Milyen munkát tud adni?” „Válogathatsz! Kaszálni tudsz?” Hát mondom: „Úgy nem tudok kaszálni, hogy odaálljak a kaszások közé, de kötözni azt tudok!” Azt mondja: „Az jobban kell, mint a kaszás!” Meg lettem tanítva két kasza után, amit ketten kaszáltak, hogy kötözzem be. Ezt csináltam reggeltől, amint kezdett világosodni, máris ébresztő, és ki kellett menni köteleket verni, amiket nappal elhasználtak. Nemcsak én csináltam, hanem a kaszások is csinálták ezt. Meg lettem tanítva pár nap után úgy kötözni, mintha egész életemben azt csináltam volna. Ha az ember akar, akkor sok mindent meg tud csinálni.

A munkaszolgálatból 1944-ben kerültem a koncentrációs táborba. Sikerült Bánhidáról megszöknöm, az volt nekünk a központ, oda vittek mindig vissza bennünket. Jöttek a magyar csendőrök és karszalaggal a nyilasok. Körülvették a tábor, nem a gettóba, hanem egyenesen ki a vasútra, és ki a táborba. Sikerült eljőnnöm ide, Dunaszerdahelyre. Kimentem a vasútállomásra, volt annyi pénzem, mert adtak zsoldot, húsz fillért naponta, és én azt a pénzt nem költöttem el, hanem mindig elraktam. Megvettem a jegyet, kimentem az állomásra, nézem, aki adta a jegyet, az sárga karszalagot viselt, az is zsidó volt, de nem tudta, úgy látszik, odaadta a jegyet, jött a vonat... Megszöktem, le a karszalagot... Először Komáromba mentem, ott át kellett szállni, akkor már nem volt szlovák és magyar Komárom, de ellenőrzés még volt. Szerencsére senki se nézett ott engemet, de [Duna]Szerdahelyen mindjárt elkaptak. Egy nyilas, Bokros Lacinak hívták. Gyerekkoromtól ismertem. Egy utcában laktunk. Nem mondhatom, hogy barátom volt, de ismertük egymást. „Szerencséd van, hogy ismerlek, mert különben ott lógnál az akasztófán!” Be a gettóba. Nem is tudtam találkozni a szüleimmel, külön vittek el bennünket. A szüleimet egy évvel az aratási szabadság előtt láttam utoljára.

A gettó a zsidó templomnál, a Teleki utcában és a Rózsa utcában volt. Kint az utcán, ki hol tudott, ott laktunk. Nem lettek kiürítve a házak, ott nem volt annyi lakás. Ki hol tudott, ott feküdt le. Kábé két hétig voltak az emberek a gettóban, az orvosi ellátásról a zsidó orvosok gondoskodtak, már ahogy tudtak. Ott nem lehetett mászkálni... Nem tudtam ott találkozni a szüleimmel. El volt osztva részekre, a katonaság és főleg ezek a nyilasok vigyáztak. A férfiak és a nők keverve voltak. A gettóból nem járt dolgozni senki. Szigorúbb fegyelem volt a gettóban, mint a munkaszolgálatnál. Napra nem emlékszem, de a dátum megvan nekem pontosan, hogy mikor lettek bevagonírozva a szüleim. 1944. június tizennegyedikén rakták be őket a vagonba... Júniusban lettek bevagonírozva. Tudták, de hogy hová viszik... Többszörre lett kiürítve az egész gettó... nem fértek be az emberek a vagonba. Nem tudom, hányan voltak a gettóban, talán több, mint kétezer [lásd: Dunaszerdahely].

A második transzporttal mentem Auschwitzba. Az út négy-öt napig tartott, éjjel-nappal ment a vonat. Körülbelül nyolcvan-száz ember volt a vagonban, ott nem volt hely leülni senkinek, és sokan meghaltak. Amikor megérkeztünk Osvienčinbe, ott állt doktor Mengele, az osztotta szét az embereket. Aki gyerekkel érkezett, azt egyenesen úgy mondták, hogy fürödni mennek, de víz helyett gázt engedtek. Sokan, ha a gyerekeket nem vitték volna magukkal, akkor megmenekülhettek volna, csak hát aki gyerekkel volt, az a gyerekkel együtt... A fiatalok külön és munkára, kit-kit hová. Volt, aki a halottakat szedte össze, és kétkerekűvel vitte a kemencébe,

utána őket magukat rakták be a kemencébe.

Nekem az volt a beosztásom, hogy ahova jártak be a vonatok, az tele volt gyommal és mindennel. Kaptam egy csákányt, és avval csákányoztam, és lapátoltam ki a gyomokat, szemetet a sínek közül. Auschwitzban, azt hiszem, hogy hat vagy hét hónapig maradtam, utána ismét bevagoníroztak. Nem tudom, hova vittek. Aki még tudott dolgozni, azokat vitték egy fegyvergyárba dolgozni, töltényeket kellett csinálni és ilyesmit. Jártam ott dolgozni, míg nem mentem tönkre. Nem emlékszem a felszabadítás napjára, mert én lefogytam ott harminchat kilóra, és a gondolkodási képességem sérült. Azt tudom, hogy az oroszok szabadították fel a tábort. Egy orosz nő vitt engem el. Akiről látta, hogy még lehet belőle ember, azokat szedte ki, és vitte el, nem csak engemet.

Én nem jöhöttem haza mindjárt a lágerből, mert annyira tönkre voltam menve, hogy egy orosz nő, Ritának hívták, ő vitt el Pestre. Rita egy bevonult orvosnő volt. Pestről Jászberénybe és Jászberényből Máramarosszigetre mentem. Mivel Jászberényben nem kaptam meg azt a kezelést, amit ő elvárt, elvitetett Máramarosszigetre, a gyűjtőtáborba. Azonban hogy mikor és hogyan kerültem oda, azt nem tudom. Jászberényben átadott engem egy orosz főhadnagynak, akit Silbermannak hívtak. Nem tudom, hogy zsidó volt-e vagy sem, nem beszélt róla.

Silberman kísért el Máramarosszigetre, együtt jött velem a vonaton. Arra már emlékszem, kicsikét már kezdtem észhez térni. Harminchat kilót nyomtam. Máramarosszigeten volt egy láger, állandóan egymillió fogoly tartózkodott, magyar katonák, németek, hadifoglyok... , ők voltak itt. Onnan szortírozták, hogy ki megy Szibériába, ki megy ide, ki oda. A részlegek el voltak kerítve tüskésdrót kerítéssel, de biztos volt ott több zsidó is, nem csak én. Hasonló volt, mint a láger, csak avval a differenciával, hogy ott adtak mindennap enni burizst. Ez olyan árpa, amit ha megfőztek, akkor szétfakadt [A burizs étkezési célra használt nyers, hántolt búza. – A szerk.]. Abból adtak mindenkinek, úgyhogy éhen nem kellett ott meghalni. Azt adták reggel, délben, azt adták este. Burizsnak hívták. Máramarosszigeten a lágerban, amikor lóhúst kaptunk enni, akkor az ünnep volt. A döglött lovakat nem ásták el, hanem levágták, és hozzákeverték ehhez a burizshoz. Akkor örült mindenki, hogy van benne egy kis hús is. Az oroszok vigyáztak ránk, az orosz katonaság.

Bekerült az orosz táborba egy tizenhat-tizenhét éves magyar fiúgyerek. Ott volt az utcán, amikor szedték össze az embereket. Létezett egy kvóta, hogy mennyi embert kell a lágerba elvinni. Mentek az utcán, és szedték, hogy legyen meg a létszám [lásd: málenkij robot]. Nem beszéltek róla, de volt. A gyerek elkezdett sírni. Kértem, miért sírsz, ki bántott? Mondja: „Az az orosz ellopta a késemet.” Szlovákul magyaráztam az egyik orosznak, mi történt. Mondja a tolvajnak: „Add ide a kést!” „Nincsen.” „Add ide a kést, addig...” „Nincs nálam.” A zsebében volt a kés. Elővette, és odaadta a gyereknek. A katona kivette a pisztolyát, és lelőtte a társát. Az egyik orosz a másikat. „Itt van, Sztálin azt mondta, hogy nem szabad a fogolytól semmit elvenni! Te elvetted tőle, nem vagy katona, mert a Sztálin ezt mondta.” Ennyire fanatikusak voltak. Sokan azt gondolták, hogy amit a Sztálin mondott, a jó Istenke súgta meg neki.

Bent a lágerban volt egy részleg, ahol kezelték a betegeket. Rita intézte el, hogy engem ott gyógyítottak. Ismert vagy megismert egy zsidó családot, akik gyógyszerészek voltak, és onnan hordott orvosságot meg ennivalót is. Amikor már annyira magamhoz tértem, hozott nekem reggelit, ebédet, vacsorát. Ott állt, amíg meg nem ettem, nehogy akik ott feküdtek, elvegyék tőlem. Aztán kivitt engem oda a gyógyszerészekhez. Azok is zsidók voltak, csak visszatértek. Azok aztán törődtek velem nagyon. Tőlük kerültem vissza. Silberman egészen Budapestig kísért. Azokat

a hadifoglyokat, akik már teljesen tönkrementek, azokat küldték haza, hogy ne ott haljanak meg Oroszországban. A hetven-nyolcvan százalékuk otthon halt meg, és nem az orosz lágerban. Ebben olyan taktika is lehetett náluk, hogy hazaengedik a foglyokat. Hát csak ilyeneket engedtek haza, akiket már semmiféle munkára nem tudtak használni, mert annyira tönkrementek a fronton. Budapestről aztán egészen Komáromig a vonat tetején utaztam, mert úgy tömve volt a vonat, hogy nem volt hely. Úgy októberban, ősszel mentem el a lágerből.

Amikor visszakerültem Dunaszerdahelyre, nem tudtam, hogy ki él, s ki nem. Honnan is tudhattam volna, akkor még nem volt mobiltelefon, se ilyen telefon, és írni se lehetett, mert akkor a posta se működött mindjárt a háború után. Mikor megjöttem, találkoztam az ismerősökkel, megérdeklődtem, hogy ki van otthon. Mondták, hogy három lánytestvérem megjött, megmutatták, hol laknak. A lányok persze nem tudták, hogy megérkeztem. Elmentem oda. Még ágyuk se volt szegényeknek. Akkor aztán össze kezdtem szedni ágyakat. A házban nem volt semmi berendezés. Abban a házban, ahol a testvéreim laktak, ott az oroszok lovakat tartottak. Ki lett takarítva, hát amennyire ki lett takarítva, és azt a lakást adták akkor.

Az első pénzt nemsokára megkerestem. Ahogy Komárom [Komarno] felé megyünk, van egy malom. A malmost Kuczinak hívták. A szülei Léva mellett, Nagykálnán laktak. Bent voltak még az oroszok, és hallottam, hogy ez a Kuczi a szüleihez küldene Nagykálnára egy pár lovat és egy disznót. A szülei ott gazdálkodtak, de a lovaikat elvették az oroszok, ezért akarta nekik elküldeni. De nem tudott találni senkit, aki elvinné. Elmentem a Kuczi után, hogy elmennék velük. Itt állok minden pénz nélkül, nem akarok senkitől se kérni. Jaj, nagyon örült neki. Mondtam, írja föl a falukat, hogy melyiken megyek keresztül, mert soha az életemben nem voltam Nagykálnán. Jó, jöjjenek egy óra múlva, és fel lesz írva. Jöttem egy óra múlva. Estefelé befogtuk a lovakat, megetette őket, és elindultam. Azt mondta, hogyha az oroszok elveszik esetleg a disznót, ne csináljak gondot belőle. Háború után van, sok az orosz itten, éhesek. Ők is úgy voltak, hogy hol kaptak enni, hol nem. Egész éjjel mentem, csak egyszer álltam meg etetni, itatni egy óra hosszig. A biztonság kedvéért megkérdeztem, hogy Nagykálnára jól megyek-e. Igen, csak menjek. A falu elején már vártak, mert megtelefonálták a község házára, hogy már elindultam. Elvittem a disznót és a lovakat. Reggel úgy öt óra-fél hatkor már Nagykálnán voltam. Rögtön lefűrödni küldtek, enni és lefeküdni. Rendesek voltak.

Vonattal akartam visszajönni. Délig aludtam, pihentem, hogy majd vonattal elmegyek vissza. Vonat? Csak holnap tíz óra felé megy a vonat. Hát elindultam vissza gyalog. De földutakon hamarabb is el lehet jutni vissza, ezért aztán azon mentem. Nádszegen jött egy ember lovas kocsin, és az engemet elvitt egész Csallóközkürtig, onnan gyalog haza. Ez volt az első pénz, amit kerestem. Kuczi nagyon gavallér volt. Azt mondta, hogy menjek el másnap. Adott kenyérlisztet, mindenféle lisztet, ne hagyjam elfogyni, csak menjek nyugodtan, hogy mindig fog adni. Egy darabig nem is mentem, és maga jött, hogy miért nem jövök lisztért, hogy csináljak magamnak pénzt belőle. Hát a testvéreim adtak is el belőle. Ebből meg takarításból, házimunkákból, vasalásból tartották el magukat. Akkor még nem villanyvasaló volt, hanem szenes.

Az első munkahelyem, ahol állandó fizetést kaptam, a Löwinger Fülöp zsidónál volt. Tollal, bőrrel, ilyesmikkel kereskedett. Nagymagyaron nagyon sok a cigány, java százalékuk olyasmikkel foglalkozott, hogy biciklikkel járták a falukat, és felvásárolták a holmikat, amiket aztán a Löwingernél leadtak. Én vettem át. Valameddig nála dolgoztam.

Aztán Dunaszerdahelyre mentem dolgozni, a lekvárgyárba, de ott nemcsak lekvárt, hanem kompótokat is gyártottak. Fel is vettek. Akkor nem voltak raktárok, pár vagon konzervet az udvaron tároltak. Az igazgató Horváth nevezetű volt. Az lesz a feladatod, hogy egy amerikai gyártmányú autóval addig mész, amíg nem találsz olyan raktárokat a falukon, ahol ezt az árut tárolhatnánk. Innen el kell vitetni, mert ennek a hetven százaléka itt kint meg fog romolni. Vásároljuk a gyümölcsöt, a cukrot és a munkát, és itt kint tönkremegy. Hajtásim nem volt, jogosítványom, de vezetni tudtam. Egyszer beültem az autóba, és tudtam. Több faluban találtam ilyen helyiségeket, egy hónapon belül kiürült az udvar, mindent elhelyeztem. Akkor még dohányt is termeltek. Csallóközkürtön volt egy nagy dohányszárító, de ott a dohányt már nem termelték. Megbeszéltem, kiadták, és pár vagon áru elment. Akkor nem kellett félni, hogy betörnek. Deszkából épült, be volt zárva, de senki nem bántotta.

A konzervgyárban, ahogy megkezdődik a cseresznyeszezon, sok munkaerő kell. Jött a meggy, a barack és a többi gyümölcsök, akkor kellett a munkaerő, és sokat kellett felvenni. Amikor a szezon vége volt, akkor meg el kellett az embereket bocsátani. Felvenni könnyű volt az embereket, mert mindenki örült a munkának. De amikor el kellett bocsátani, akkor ez rettentő csúnya, undorító munka volt. Mindenkinek külön személyesen megmondták, hogy ez szezonmunka, és ha vége, akkor innen menni kell, mégis elég sok akadt, aki ezt nem tudta megérteni. A gyárban csak kevés munkás maradt, a raktárban meg ilyesmiknél. Az embernek az akaratán kívül is a sok ember előtt rossznak vagy kellemetlenné kellett tettetni magát.

Ott dolgoztam, nagyon kevés [duna]szerdahelyi volt a gyárban alkalmazásban. Nagyudvard, Mad, ezekből a községekből jártak be. A nemzeti bizottságok is közben kezdtek megalakulni, és más igazgató is került a gyárba. Behívatott, hogy kapott a párttól meg mit tudom én, a járástól ilyen felhívást, hogy dunaszerdahelyieket mint képviselőt a nemzeti bizottságba tegyenek. Mondom, engemet hagyjatok békén. De hát elég [duna]szerdahelyi van itten, talán tíz-tizenkettő, akik mivel idősebbek, azokat már nem. Neked kell, így meggyőztek. Akkor betettek Dunaszerdahelyen képviselőnek.

Jött a funkció, beosztás, mást javasoltak elnöknek, titkárnak, alelnöknek. Az egyik, aki elvállalta a titkárságot, az utolsó percben lemondta, hogy neki megvan a szakmája mint borbély. A magyarországi áttelepült Sever lett az elnök, Németh az alelnök, én meg a titkár annak dacára, hogy nem akartam.

Nem egészen négy évig voltam a városi képviselőség tagja. Aztán jöttek a választások, és engem is javasoltak, mert sok mindent csináltunk [Duna]Szerdahelyen – házelosztás, építkezések... Nem az én ügyességem, de akkor kezdett alakulni a város, és megadták a lehetőséget, persze nem azért, hogy lángész lettem volna. Egy másik párttitkárt tettek ide. Behívatott, hogy neki lakás kell. „Miért nekem mondja, én nem vagyok lakásbizottság, én nem adok senkinek, ott van a bizottság.” „Te fogod intézni!”, kemény diktátor volt. Kinézett magának egy lakást, az állatorvosé volt az a ház. „Kirakatni!” Mondom, én erre a funkcióra nem jelentkeztem, nem akartam elvállalni. „De neked muszáj kirakni, én oda akarok menni!” És behívatta a járási ügyészt, hogy együtt kell csinálnunk. Nem volt más kiút. Itt volt „komunálny podnik”, aki a várostisztítást végezte, odarendeltük a lovas kocsikat, fölrakatni az állatorvost, és ki vele a Mihályfalu kolóniába. Akié volt a ház, megsúgtam neki, hogy menjen föl a kerületi nemzeti bizottságra, és azt is megmondtam, hogy kihez. Adja be a panaszt, hogy magát a saját házából kirakták. Azok lejönnek, és rendet

raknak. Rögtön ment a legközelebbi vonattal Pozsonyba. Másnap már itt is voltak: „Milyen jogcímen, Kugler, a saját házából?!” Valamit megtudott, így le lettem váltva a nemzeti bizottság titkárának funkciójából. Ő leváltatott. Számít ez, elmegyek vissza a gyárba dolgozni. Akármilyen munkát, amit kapok, azt elvállalom. Betettek raktárosnak. Örültem neki, nem kell rosszat csinálni. Nem tetszett nekem ebben a funkcióban.

A nemzeti bizottsághoz tartoztak a jáerdék [lásd: JRD] is. A jáerdével is törődni kellett. [Duna]Szerdahelyen a jáerdé mindenféle összeszedett népségekből állt, talán ha tíz olyan ember akadt, aki földműveléssel foglalkozott. Akik földművesek voltak, azok elmentek Pozsonyba dolgozni meg máshová, gyárakba. Szedett-vedett emberekkel szövetkezetet csinálni... Azzal is törődni, mert az elnök Magyarországról települt át ide, és azt tartotta, hogy fűtyülök rá, van nekem nagy udvarom, a kertem két hektáros, ott kitermeljük a zöldséget, megélek én abból, nem kell nekem elnöknek lenni. Ezért rám szakadt sok minden, ami nem... úgyhogy menekültem onnan. Szóval mást is kellett csinálni, mint ami a beosztásom volt.

Már a konzervgyárban dolgoztam, szerettem azt a munkát. Voltak ilyen kártyák, itt kiment az áru, bement az áru, csak vigyázni kellett, és nem volt probléma. Jöttek két vagy három nap múlva a kerületi pártbizottságból, behívtak. Jelen volt a vezető párttitkár is és a Kugler elvtárs. „Te nem nemzeti bizottsági funkciót érdemelsz, hanem leszel a járási Vöröskereszt titkára.” Mondom: „Ezt nem, nekem megvan a munkám! Mit akartok tőlem? Szálljanak már le rólam! Én nem kértem funkciót, nekem megvan a munkám!” „Nem, neked annak kell lenni!” Győzködtek olyan két-három órát, aztán felküldtek Pozsonyba a kerületi Vöröskereszt titkárához, az megkérdezte, hogy miért akarok a járási Vöröskereszt titkára lenni? „Én nem akarok lenni, engem ide küldtek.” „Az kettő, hogy akarok-e lenni vagy küldenek. Akkor az leszel.”

Abszolút fogalmam se volt róla, hogy mi az a Vöröskereszt. Nem is akartam menni. Valamennyire ugyan kellett volna, hogy ismerjem, de nem volt hol. A járási bíróság elnöke, a doktor Kubík, aki a járási Vöröskeresztnek volt a tiszteletbeli elnöke, ő tanított meg engem arra, hogy mi is a feladata a Vöröskeresztnek. Szívből-lélekből, díjmentesen végezte a munkát hosszú éveken keresztül. Később már sok mindenről egyedül kellett döntenem, és meg kellett tanulnom sok mindent. Nem azt mondom, hogy tudtam, de megtanultam. Így voltam én a járási Vöröskereszt titkára hét vagy nyolc évig.

Pénzügyi dolgokat is intéztem, tagsági ügyeket, híradókat kellett szervezni. Egészségügyi csoportokat szerveztünk, akikkel gyakorolni jártunk, ezt az orvosok végezték, de az én irányításommal. A Vöröskereszt járási elnökségének doktor Kubík volt az elnöke, én voltam a titkár, a kórház igazgatója pedig az alelnök. Hetven százalékban az orvosok voltak ebben az elnökségben, ami fantasztikus előny volt, nem a járási Vöröskeresztnek, hanem az egész ország részére. Minden orvos hétfőtől péntekig minden este orvosi előadásokat tartott. A szlovák falukba szlovák orvosok jártak, a magyar falukba magyar orvosok. Doktor Dóka, a kórház igazgatója a legtöbbet járt ki.

Az előadások az elsősegélyadásról szóltak. Annyian jártak, hogy sokszor nem fértek el a kultúrházban az emberek. Behívtak a kerületre, hogy két községben még nincs abszolút szervezet, hogy ezt meg kell szervezni. Volt egy orvos, doktor Baltazár. Mondtam neki, gyere ki velem Medvére, ott még nincs Vöröskereszt szervezet. Már voltam kint többször, de valahogy nincs a nemzeti bizottságon akarat. Kimegyek én, annyit tudok magyarul. Az előadás olyanra sikeredett, mint a vidámszínház. Humoros előadást tartott, nem fértek el a népek az iskolában. Rögtön

megszerveztük a vezetőséget. Kilencven tag jelentkezett. Doktor Baltazár nem tudott magyarul. Ott, Medvén megtanult magyarul, és magyarul tartotta az előadást.

A másik községben is sikerült, ott doktor Regőczi, a női prímář [főorvos] volt. Mondom neki, hogy szeretném, ha kijönne oda. Két napig hirdették, hogy jön doktor Regőczi, női orvosprímář, aki tud, jöjjön el az előadásra. Fantasztikus, hogy mennyi ember jött el. Rögtön sikerült. Meglett a helybeli vezetőség, tagság, és be lett jelentve, hogy a dunaszerdahelyi járásban nincs olyan község, nincs olyan tanya, ahol ne lenne Vöröskereszt szervezet. És volt Prágában ilyen országos Vöröskereszt kongresszus a hetvenes években. Doktor Kubíkkal voltunk ottan, azon a kongresszuson. Mi őt kitüntetést vettünk át, mint a legjobb járás az országban. Hát a Kubík örömeiben nem tudta, hogy mit csináljon.

Olyan hét vagy nyolc évig maradtam a Vöröskeresztnél. Azért mentem el, mert annyira a szívemen viseltem már, hogy elkezdtem hétfőn reggel fél nyolckor, és befejeztem este tizenegy órakor vagy féltizenkettőkor, mert minden este volt vagy gyűlés, vagy orvosi előadás. Úgyhogy a családot nem sokat láttam. Tanyákra is jártunk ki, egészségügyi filmeket vetítettünk. Két egészségügyben képzett nővérrel jártunk. Vetítettük a filmet, és a nővér magyarázta a népnek. Mindig két helyre mentünk. Olyan helyekre mentünk főleg, ahová az orvosokat nem volt érdemes kivinni, tanyákra, oda mentünk ilyen filmekkel. Az egyik nővért letettük az egyik tanyán, a másikkal elmentem a másik helyre. Végeztünk, akkor elmentünk vissza érte, és gyerünk haza.

Egy évig ment a vita, mert nem akartak elengedni a kerületről, hogy inkább adnak rendkívüli jutalmakat, meg mit tudom, miket, csak hogy maradjak. A Jednota igazgatója, a Házi már nagyon hívott két éve, hogy menjek oda, mert az, aki ottan van, az alkoholista. Annyi veszekedés után végre lesz helyette valaki, az alkoholistát pedig meneszti. Ad neki olyan beosztást, hogy azt nem fogja vállalni. Végre amikor elengedtek, elmentem a Jednotába dolgozni. Nagyon rendes volt a Házi. Vitt magával mindenfelé, magyarázta, hogy mi a Jednotának a feladata, küldetése és a beosztásomnak a fő feladatai. Azt a munkát nagyon megszerettem a Jednotánál. Jó kollektíva volt. Minden egyes vezetőnek volt úgynevezett dozný výbora [felügyelőbizottsága], és oda kellett kimenni ezeknek a gyűlésekre. Ezt nekem kellett beosztani. Ha valaki azt mondta, hogy nem megyek ki, akkor jó, nem kötelező kimenni, de nem javasoltam se odmenára [jutalomra], se semmire. Így aztán kimentek, ilyen fegyver volt a kezemben. Megszerettem ezt a munkát, jó kollektíva volt, olyan volt, mint a család.

A közelben volt itten ilyen tanyavilág, a Jánostelep mezőgazdasági üzem és Lapogós. Egy intézet, ahol negyvenkét lakó élt. Akadt köztük normális, és volt közöttük olyan... Az egy tanyavilág ottan. Engemet javasoltak, hogy én legyek ott vezető, mert az akkori vezető, akinek hentes volt a szakmája, az fütyült rá. Annak fontosabb volt az üzlete Ekecsen. Az intézet el van hanyagolva, ott se a lakókkal, se semmivel nem törődnek, minden tönkrement. A lakókat nem lehet széjjel engedni, mert nincs hova tenni az embereket. Behívatott a járási nemzeti bizottság elnöke, hogy kiveszünk a Jednotából fél évre. Hát betettek oda mint igazgatót.

A feleségemmel, Klárával itt, Dunaszerdahelyen ismerkedtem meg. Klára budapesti származású volt. A háború után elkerült a húgával Lévára, de ott nem tudott elhelyezkedni. Hallotta, hogy itt van rá lehetőség, azért idejött, és el is helyezkedett. Én pedig éppen ahhoz a borbélyhoz jártam nyíratkozni, és úgy ismerkedtem meg vele. Az esküvőt 1949-ben vagy 1950-ben tartottuk meg Dunaszerdahelyen. Két fiunk született, Ferenc és Vilmos. Vilmos Pozsonyban él három családjával.

Ferenc egyedülálló. Dolgozik mint tánckoreográfus.

Amíg munkába jártam, nem volt nagyon sok szabadidőm. Dunaszerdahelyen volt futballcsapat, és minden héten kint voltam a mérkőzésen, de a színházat is szerettem. Akkor még játszottak színdarabokat. Komáromból is jöttek, de itt is volt egy színjátszó csoport, volt rá lehetőség. A demokrácia elvette az emberek kedvét, most már nincsen semmi. Hát van színdarab Dunaszerdahelyen? Nincsen. Énekkar van, ezt is a kultúrház szervezi, hogy járnak ki a községekre, városokba. Olyan húsz-huszonkét tagja van. De nem pénzért csinálják, hanem hobbiból.

Én nem akartam kivándorolni, volt munkám, kerestem. Annak dacára, hogy újonnan kellett kezdenem, annyit kerestem, hogy meg tudtam belőle normálisan élni. Nem ittam, nem dohányoztam, és nem csavarogtam, így senkire nem kellett rászorulnom. Saját magam főnntartottam, és akkor mindjárt fogadalmat tettem, hogy nincs az a sok, és nincs az a kevés, ami el ne fogyna. Minden hónapban betettem a bankba ötven-száz-kétszáz koronát, hogy legyen rezervám, hogy legyen mihez hozzányúlnom.

A háború után a hitközség életében annyira vettem részt, hogy mindig elmentem, amikor volt valami ünnep, ha valaki meghalt, ha imádkozni kellett. Sőt az is előfordult, hogy volt egy ember, alkoholista, és ott, ahol volt a zsidó templom, azzal szemben van egy vendéglő. Amikor ment a vendéglőbe, akkor meglátott, hogy megyek a templomba. Ment másnap a Ferenceihez, ő volt a vezető párttitkár: „Olyat mondok neked, hogy kinyúlsz!” „Mi az?” „Láttam a Brandlit, hogy a templomba ment!” Azt mondta a Ferencei: „Mi rosszat csinált avval? Ő legalább a templomba ment, de te meg a kocsmába jársz, ő meg nem jár kocsmába, és nem potyázik úgy, mint te, hogy ottan fizessenek neked, hogy te ingyen szlopalj. Azt meg senki nem mondta rá, hogy kocsmába járt, és hogy fizessenek neki, mert inni akar! Avval semmi hibát nem csinál, hogy elmegy a templomba. Te csak törődjél magaddal, ne avval, hogy ő elmegy a templomba!” Ferenceinek az egyik tanácsadója bent volt, amikor ez történt, és már másnap elmondta, hogy mi volt. Én végettem mondjanak, amit akarnak. Engem ha hívnak, akkor megyek. Addig, amíg egészségem van, addig nekem nem kell félnem, mert aki dolgozni akar, az meg tud élni.

Amikor visszajöttem, még háromszor behívtak katonaságra. Mikor visszajöttem, soha többé még katonasápkát se akartam látni, nem még uniformist. Itthon voltam egy évig, és csak kaptam behívót Liptovský Mikulášra. Nem lehet mondani, hogy nem. Liptovský Mikulášon beöltöztettek, onnan elvittek Oremlázra. Oremláz ez olyan hegyes vidék. Éjjel elég gyakran esett az eső, gombát jártam ki szedni. Annyi gombát szedtem, hogy mindig hoztam haza két-három kilót. Itt kiképzőtábor volt azoknak, akik magyaroknál ilyen hadi intézményeken voltak beosztva, azokat átképezték a régi Csehszlovákiában mint csehszlovák katonát. Három hónapig voltam katonaságon, de minden kéthétben lehetett kapni szabadságot. Péntektől hétfőn reggelig. A munkahelyről elengedtek, nem lehetett probléma, mert rendelet jött arról, hogy a rendes fizetést kell adni, és a katonaságon pedig a rendes zsoldot. A fizetésem, amit kaptam, ment a bankba. Először 1946-ban voltam, aztán negyvenhétben Libaván, harmadszor Szeredben. Libaván és Oremlázon sokkal jobb volt, mint Szeredben. Ott nem volt olyan szigorúság.

1948-ban az események [lásd: Slánský-per] engem abszolút nem érdekeltek. Engemet csak egy érdekelt, hogy munkám legyen, és tudjak úgy keresni, hogy senkire ne kelljen rászorulnom. Abban az időben rengeteget ismertem, akiket elhurcoltak. Aki nem akart menni, azt kényszerítették. Voltak emberek, akik nagyon jól érezték magukat, gazdálkodtak, foglalkoztak. Mindenki, aki

dolgozni akart, az megtalálta a formáját a megélhetésnek, és annyira jobban tetszett az a korszak, mint a mostani korszak, mert akkor nem volt maffia, illetve nem volt becsapás, nem becsapás, mert az más, mint amikor valakinek az életére törnek. Az életükre ugyan nem törtek, de megfogták az embereket, mert nem tetszett az arcuk, és azért elvitték őket Csehországba. És elég sokat elvittek, kisebb embereket, akik nem jöttek többé vissza. Visszajöhettek volna, mert a Gottwaldék, amikor belépett, neki az volt az első dolga, hogy ezeknek az embereknek megadta az egyenjogúságot, egyenjogú állampolgárnak kellett tekinteni őket. Akadt, aki... elég sokan visszajöttek, de aki ott a cseheknél jobban meg tudta keresni a kenyerét, mint itt a síkságon, az nem. Bekerültek az üzemekbe, meg ilyen helyen dolgoztak. Ott a kereseti lehetőség olyan húsz-huszonöt százalékkal volt jobb, mint itt, Szlovákiában.

Az 1968-as év [lásd: Prágai tavasz] már jobban érintett, akkor csúnya politika volt, a nézetgyűlölet kora. A Beneš-korszak is ronda volt, amikor elhurcolták innen az embereket Csehországba. Amikor az oroszok bejöttek, nem tetszett. Attól tartott a nép, ugyanis olyan hangulat uralkodott, hogy az itteni vezetők nagy részét leváltják, és az oroszok fogják elfoglalni a helyüket. Ilyen hírek keringtek az emberek között, félelmet keltettek az emberek lelki világában. Az egzisztenciájukat féltették.

A kommunizmus alatt nyíltan nem volt antiszemitizmus... Akadtak olyanok, hogy nem azért léptek be a kommunista pártba, mert ideológiailag meg voltak győződve, hogy az jobb, mint más, de hogy érvényesülni tudjanak. Az, aki benne volt a kommunista pártban, azt nem tudták kirúgni, mert a kommunista párt megvédte. Mondhatom, hogy a hatvan-hetven százaléka ezért lépett be. Megfizette minden hónapban a tagsági díjat, amikor valakinek útban volt, akkor a kommunista pártnak ezt le kellett tárgyalni, hogy nem talált olyasmit, akkor hagyjátok békében, hagyjátok békén.

Az 1989-es fordulat [lásd: Bársonyos forradalom] után a nép nagy része mind félt, mert tudatában voltak az emberek, hogy csak az oroszoknak lehet köszönni azt, hogy innen a németeket kiverték. Ezt mindenki tudta, mert evvel foglalkoztak. Ha az oroszok nem csinálják, akkor a németeket a nyugati államok nem tudták volna kiverni, és nem is akarták. Ez volt az ideológia vagy mondás. 1989 nem tetszett, főleg az itten élő magyaroknak, mert olyan hangulat volt itt, hogy a magyarokat... Volt ilyen jelszó, hogy a magyarokat a Dunántúlra. Az akkori politikusok terjesztették ezt a hangulatot. A népség mit tudott terjeszteni?!

Magyarellenes akciók, tüntetések is voltak Dunaszerdahelyen. Ezek a szélsőséges erők, én nem is a fiatalokat okolom, mert azok még nagyon fiatalok voltak, és ezeket könnyű volt felhergelni. Mentek az emberek a vonatban, és kidobták őket, hogy a magyarok nem utazhatnak a vonatban. Ez 1989 után volt. Nem a fiatalokat okoltam, hanem azokat, akik erre hecceltek. Akkor volt egy ünnepély Bratislavában, sokan megjelentek ottan, és nyíltan kiabálták, hogy „Maďari za Dunaj!” A baloldali párt szervezte meg, a Weisék ezt az ünnepélyt, ők voltak akkor a kommunista párt vezetői. Állítólag, nem tudom én, csak azt tudom mondani, hogy ez mind a Mečiar szervezése volt. Legjobban neki voltak útban itt ezek az emberek, a Mečiarnak és a bandájának.

Ez a magyarellenes hangulat pár évig tartott. Most már teljesen megnyugodott, rendben van, ma már nem hallani ilyen szavakat. Fekete ruhában, kopaszra vágott fiatalok randalíroztak az utcákon. Jöttek ide is, Megyerre, Komáromba [Komarno], és provokáltak. De csak akartak, mert az itteni nép kitért előlük, és nem hagyta magát kiprovokálni.

Az utóbbi tíz évben Dunaszerdahelyen nem érezni antiszemitizmust. Magam sem találkoztam sehol antiszemitizmussal, de lehet, ha betöltöttem volna egy kicsikét magasabb pozíciót, akkor lehet, hogy hallottam volna. Nem volt rá lehetőség, mert az a pár zsidó, aki visszajött, annak is a nyolcvan százaléka Izraelba meg ahova tudott, elment.

Izraelba először a testvéremhez mentem ki. Mindegyik testvéremhez közel álltam, nem volt differencia, nagyon szépen voltunk, de talán a leggavallérabb az Eszti, akit Katinak neveztek el. Annak hozzám így anyagilag több érzése volt. Írt nekem, hogy szeretné, ha kimennénk Izraelba. Beadtam a kérvényt, és vissza lettem utasítva, hogy nem lehet. Megföllebbeztem, megint visszautasítottak. Dunaszerdahelyen volt egy csendőr, akivel néha ebédre jártam, ott is ismertem meg. Ő jött oda hozzám. Elkerült Bratislavába, ő lett valaminek, nem tudom, minek a főnöke. Én ezt megtudtam, és felmentem hozzá a papírokkal, hogy már kétszer vissza lettem utasítva, mit javasol, hogy lehetne elintézni, mert szeretnék kimenni. Azt mondja, nekem nem kell javasolni, mert én intézem ezt. Nem tudtam? Hát miért kell nekem tudni? Nem kell nekem mindent tudni. Üljek le, majd ő visszajön. Jó egy órát vártam, jött, hogy menjek be. Mehetek Izraelbe.

Olyan húsz, huszonöt éve is lehet már. Így tudtam elintézni, hogy ki tudtam jutni. De mindenhez az életben nem csak akarat kell, hanem legalább annyi szerencse is. Én megismerkedtem egy prágai mérnökkel az után, mikor a repülőre felszálltam. Ő mondta, hogy prágai mérnök, és hogy ki akar vándorolni a családjával Izraelba, meggy körülnézni. Összebarátkoztunk nagyon. Odaadta, hogy milyen telefonon hívjam Izraelban, mert ott szokott lenni valamilyen rokonánál. Visszafelé hajóval jöttünk. Akkor még a hajó nem jött egyenesen, hanem körben, fantasztikus körutat kellett csinálni. A hajóállomáson találkoztunk, és ott maradt velem egész végig, mellettem. Nagy segítségemre volt, mert se a hajón nem ismertem ki magam, még talán nem is találtam volna el a helyre, mert mink lent aludtunk. Én nem szerettem lent aludni, inkább látni szerettem volna. Ő jött velem, inkább tolmácsolt, és ő beszélt. Kikötöttünk Nicosiában [Ciprus], egy napunk volt. Reggel öt órakor kötött ki a hajó, és tizenegykor indultunk a vonattal. Egész nap ott hagytuk a csomagjainkat, ő intézett el mindent. Annyi mindent láttam, mert mutogatta és magyarázta nekem. És a hülye fejemmel a címét nem kértem el tőle. Felültem a vonatra, és egészen Bécsig jött a vonat. Akkor kint voltam Izraelban három hétig.

Először voltam kint, de akkor még Ber Seva csak fele nagyságú volt, mint ma. Katinak még megvolt a vendéglője, ott a vendéglőt Miszadának hívják – étkezde. Azért ott hagyta, és jött velem. Rá olyan három-négy évre, van itt egy család, annak is kint van az egyik testvére, jött hozzám. Hogy lehet menni száz dollárért tíz napra Izraelba, hogy ő megy, hogy akarok-e menni repülővel. Akarni akarok, de nincsen száz dollárom. Elmentem, és telefonáltam a testvéremnek, Esztinek. Akárhonnan, szerezzél pénzt, mondta, én kifizetem az utat, csak gyere. Akkor együtt mentünk ki. Ő ment valahova Tel-Aviv mellé, engem meg vártak a reptéren, és mentem Ber Sevába. Arra akarok kilyukadni, hogy mondja ennek az Irmának, hogy száz dollárért el tudott jönni a bátyánk ide. Azt mondja, örülök neki, de nekem nincsen ötven dollárom. Hát akkor én fizettem az utat neki, mondja Kati. Négy napig maradtam ott náluk, aztán elmentünk az Irmához. Azt mondja, aludjál itt nálunk egy-két napig. Nem, ha neked nincs ötven dollárod arra, akkor csak nálam alszik. Hozom az ötven dollárt, most már nem kell. Így tudtam kijutni, és körülnézni Izraelban.

Izraelba is csak a fiam miatt akartam megint kimenni, én valójában nem is akartam kimenni. Nem is volt egyszerű dolog engemet arról meggyőzni. Fogalmam sincs, hogy a fiam miért akart kimenni,

talán azért, mert a kultúrházban dolgozott, de átmeneti időszakra nem kapott pénzt arra, hogy tudjon valakit alkalmazni. Aztán mint magánember járt ki pár faluba táncot tanítani, és abban az átmeneti időszakban nem is tartottak rá igényt. Azt hitte, hogy őt majd díszkapuval fogják várni, és úgy fogják üdvözölni, hogy elment oda élni. Jugoszláviában is dolgozott. A feleségem meghalt, én egyedül maradtam, így rá tudott szedni, hogy több mint egy évig mindenféle módon... elvitt oda, Jugoszláviába is magával. Érdekből.

Nekem az a gondolatom jött, hogy ott, Izraelban él három testvérem. Kettő, akik a háború után kimentek, és a harmadik a Cili, aki itt lakott Komáromban [Komarno]. Anyagilag egyik testvérem se segített minket, amikor 1998-ban mi is kimentünk Izraelba. Lakást és munkát azonban szereztek. Persze csak olyan munkát, amit egyetlen izraeli sem vállalt volna el. A fiam először fél évet semmit nem csinált, csak járt, úgy mondják, nyelvet tanulni. Én rá voltam kényszerülve, amikor meghalt a feleségem, hogy megtanuljak főzni. Ezért is ragaszkodott hozzá a fiam, hogy menjek ki vele, mert az ottani koszthoz, élethez szokni kell. Itt az anyja azt főzte, amit akart, amire neki volt gusztusa. Ő ezt tudta, hogy én is meg tudom főzni, ezért is akarta, hogy menjek vele ki. A testvéreim intézték el, hogy ezerhétszáz sékelt, szociális segílyt kaptam. Ebből ezerkétszáz sékelt kellett fizetni. Abból, amit az izraeli államtól kaptam, nem tudtam volna ott eltartani a fiamat is, ha nem tudtam volna mellette keresni. Én ott rabszolga voltam. Kimondottam a rabszolgája voltam a fiamnak. Nem volt ott semmi magánéletem. Esetleg elmentem hol az egyik testvéremhez, de nem gyakran, nehogy engem istenítsenek: „Istenem, már megint itt van!”

Nagyon nehéz volt ott nekem, nem tudtam a nyelvet, de az ottani lakók negyven-negyvenöt százaléka orosz. Én valamennyit beszélek oroszul. Nem azt mondom, hogy tudok oroszul, de valamennyit beszélek. És arra az élet megtanított, hogy soha ne mondjak olyat, ami nem fedi a valóságot, mert a másiknak is van esze. Mindig, mielőtt lementem az üzletbe, tudtam, hogy mit akarok, akkor megkértem valakit, hogy írja le, de ott olyan nyolcvan százaléban önkiszolgálók vannak. Megyek, meglátom, és beteszem a kosárba. A piacon ezeknek a beduin araboknak az ötven-hatvan százaléka beszél oroszul. Lehetett. És aztán valamit akartam, megkérdeztem, mi a neve, és elolvastam, hogy mit akarok, az üzletben is ezt csináltam. Akartam venni, mit tudom én, tyúkot, hát nem tudom se oroszul, se szlovákul, de fel volt írva. Ha olyasmi volt, amit nem tudtam, mindig megkérdeztem attól, aki tudja, és felírtam. Így tudtam létezni.

Cecilka 2004-ben halt meg. Ott voltam még a temetésen, sőt nem csak a temetésen. Bekerült a kórházba. Mindennap bementem a kórházba. Onnan kitették egy elfekvőbe, mondjuk, itt ilyen panziófélébe. Azon a részlegen a tehetetlen fekvőbetegeket ápolták. Oda került be, én naponta reggel fél kilenckor ott voltam nála, és vittem neki a húslevest, bele egy kis tésztát és sárgarépat. Ezt vittem neki minden nap. Nem minden nap főztem a húslevest, hanem két napra. Tovább nem is lehetett főzni, mert hiába volt a hűtőben, akkor is meleg volt. Délben megjött a sógorom, kábé egy órákor, neki a fiának kellett főzni. A fia ivott, a felesége meg kidobta. Ő főzött neki. Jött oda, és felváltott. Most én mentem főzni a fiamnak. Másnap pedig mentem a kórházba. Körforgalom volt, amíg a testvérem meg nem halt. Minden nap ott voltam mellette. 2004-ben jöttünk vissza.

A németektől kaptam kárpótlást. Az államtól? Kár róla beszélni. Jött ilyen kormányrendelet, lehet, hogy az ENSZ-től jött a nyomás, hogy akinek a hozzátartóit elhurcolták, akkor azoknak kell adni. Olyan bürokráciát csinálnak, hogy ezeknek a Noé idejében kellett volna születni. Kaptam egy nyomtatványt. Nem én töltöttem ki. Van itt egy iroda, ahol evvel foglalkoznak. Elvittem oda, megfizettem, hogy töltsék ki, mert én nem értek hozzá. Úgy, ahogy kérték, ahogy előírták a

szervek, kitöltötték, és ajánlva elküldtem. Itt, [Duna]Szerdahelyen ismernek, a polgármesteri hivatal vagy a közjegyző igazolja, hogy tényleg elvittek minket. Szó nélkül leírták, lebélyegezték. Kértek ilyen igazolást, hogy elhurcolt voltam. Azt is elküldtem. Kérték a szüleimtől a születési igazolványt a pihent agyúak. A szüleim Dolný Stálon születtek. Az egyik ismerőssel elmentem, hogy ezt és ezt felkeressük, mert máshogy nem töltheti ki. Hétfői nap volt, hogy pénteken hívjam fel őket. Pénteken felhívtam, megtudtam, hogy itt nincsenek vezetve. Amikor az anyám meg az apám született, akkor még nem vezettek anyakönyvet, hanem a papok vezették vagy egy megbízott személy, aki ezt csinálta. Alistálban kábé száz zsidó család élt, a zsidóknál a zsidó pap, akit úgy hívtak, hogy sámesz, az vezette. A németek vagy a nyilasok az összes papírt megsemmisítették, akkor honnan tudják igazolni, hogy elhurcolták? Nem volt elég az, hogy a dunaszerdahelyi hitközség igazolta, hogy mikor vitték el a szüleimet, és hogy nem jöttek vissza. Anyámnak a születés, apámnak a nevét, hónapot, mindent, hogy mikor vitték el, ez nem volt elég nekik. Állandóan valamit kitalálnak, hogy ne kelljen kárpótlást adni. Csak a németektől kaptam, itt még nem.